

**TARİH ANABİLİM DALI
COĞRAFİ BİLGİ SİSTEMLERİ İLE KARS VE
ARDAHAN ÇEVRESİNDEKİ BAZI KURGAN VE
MEZARLARIN MEKÂNSAL ANALİZİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
HAZIRLAYAN
ALİ KÜRŞAD SALIN
DANIŞMAN
Doç. Dr. Akın BİNGÖL
KARS – 2019**

T.C.

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**COĞRAFİ BİLGİ SİSTEMLERİ İLE KARS VE
ARDAHAN ÇEVRESİNDEKİ BAZI KURGAN VE
MEZARLARIN MEKÂNSAL ANALİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

ALİ KÜRŞAD SALIN

DANIŞMAN ve JÜRİ ÜYELERİ

Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL

Dr. Öğrt. Üyesi Musatafa KARAGEÇİ

KARS – 2019

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ali Kürşad SALIN tarafından hazırlanan “Coğrafi Bilgi Sistemleri İle Kars ve Ardahan Çevresindeki Bazı Kurgan ve Mezarların Mekânsal Analizi “ başlıklı bu çalışma, 21/01/2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *başarılı* bulunarak jürimiz tarafından *Tarih Anabilim Dalı*’nda *Yüksek Lisans* tezi olarak *oy birliğiyle kabul* edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : Doç. Dr. Akın BİNGÖL

İmza:

Üye : Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL

İmza:

Üye : Dr. Öğrt. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ

İmza:

ONAY

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../.....
tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Yaşar KOP

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “**Coğrafi Bilgi Sistemleri İle Kars ve Ardahan Çevresindeki Bazı Kurgan ve Mezarların Mekânsal Analizi** “ adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Scientific Ethic Statement

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled “**Spatial Analysis of Some Burials and Certificates In the Vicinity of Kars and Ardahan With Geographical Information Systems**“ as a Master Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

18.07.2019

Ali Kürşad SALIN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
HARİTALAR ve FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	iv

BİRİNCİ BÖLÜM

ARDAHAN-KARS PLATOSU'NUN COĞRAFİ DURUMU

1.1. Bölgenin Genel Coğrafi Özellikleri	1
1.2. Ardahan-Kars Platosu'nun Genel Coğrafi Özellikler	3
1.2.1. İklim ve Bitki Örtüsü Özellikleri	4
1.2.2. Yollar	5
1.2.3. Hidrografya Özellikleri	5

İKİNCİ BÖLÜM

ARDAHAN-KARS PLATOSU TARİHİ

2.1. Bölgenin Tarih Öncesi Durumu	8
2.1.1. Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ (M.Ö. 1.000.000-9600)	8
2.1.2. Neolitik Çağ (M.Ö. 10000/9600-6000/5500).....	11
2.1.3. Kalkolitik Çağ (M.Ö. 6000/5500-3100/3000)	12
2.1.4. Tunç Çağı (M.Ö. 3100/3000-1200)	14
2.1.4.1. Karaz Kültürü.....	16
2.2. Tarihi Çağlar	19
2.2.1. Hurriler.....	19
2.2.2. Diauehi / Dayaeni Krallığı	21
2.2.3. Urartu Devleti.....	27
2.2.4. Kimmerler ve İskitler	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURGAN VE MEZARLARIN MEKÂNSAL ANALİZİ

3.1. Konu Hakkındaki Önceki Çalışmalar ve Çalışma Teknikleri.....	45
---	----

3.1.1.Uzaktan Algılama.....	45
3.1.1.1.Uzaktan Algılama ve Temel Etkenleri.....	45
3.2.Arkeolojik Araştırmalarda Uzaktan Algılama Çalışmaları.....	52
3.3. Kurgan Hakkında Genel Bilgiler	54
3.4. Çalışılan Kurganlar	55
3.4.1. Azat Köyü Kurganları	55
3.4.2. Digor İlçesi Bacalı Yerleşim Yeri Ve Kurganları.....	55
3.4.3. Borluk Vadisi Kurganları.....	56
3.4.4. Çakmak Mezarlık Alanı Ve Kaya Resmi.....	56
3.4.5. Cinnik Kurganı.....	57
SONUÇ	59
KAYNAKÇA	61
EKLER	101
Haritalar.....	101
Fotoğraflar.....	110
ÖZGEÇMİŞ	125

ÖN SÖZ

Coğrafi Bilgi Sistemleri İle Kars Ve Ardahan Çevresindeki Bazı Kurgan ve Mezarların Mekânsal Analizi konulu çalışmam Türk kültüründe asırlardır var olan bir geleneğin sanat ile birleşerek dünya üzerinde bulunan Türk toplumlarının geneline mi yoksa yalnızca bir bölümüne mi ait olduğunu belirlemek öncelikli hedefimiz olmuştur. Daha sonra ise bu geleneğin Türk toplumunda nasıl bir yer aldığı ve sanat olarak birbirleri ile ne tür bir benzerlik ya da farklılık oluşturduğunu ortaya çıkarmaktır.

Öncelikle, eğitim ve öğretim hayatımda bu güne kadar desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen saygıdeğer hocam **Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN**'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Tez çalışmamın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam **Doç. Dr. Akın BİNGÖL**'e, tezimin yazım aşamasında katkılarını esirgemeyen saygıdeğer hocalarım, **Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL**'e, **Doç. Dr. Nezahat CEYLAN**'a, **Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI**'ya, **Dr. Öğretim Üyesi Mustafa KARAGEÇİ**'ye, **Dr. Öğretim Üyesi Gökhan KALMIŞ**'a ve **Uğur KARCIOĞLU**'na teşekkür ederim.

Ayrıca hayatımın her aşamasında desteklerini esirgemeyen aileme sonsuz teşekkür ederim.

Çalışmalarında bana sürekli destek olan **Adnan F. KOBAZOĞLU** , **Uğur BİNGÖL** ve **Ümit DEMİR**' e teşekkür ederim.

Ali Kürşad SALIN

**KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TARİH ANABİLİM/ DALI

**COĞRAFİ BİLGİ SİSTEMLERİ İLE KARS VE ARDAHAN
ÇEVRESİNDEKİ BAZI KURGAN VE MEZARLARIN MEKÂNSAL
ANALİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Ali Kürşad SALIN
DOÇ. DR. Akın BİNGÖL**

2019 - V + 125

ÖZET

Çalışma sahamızı oluşturan Ardahan ve Kars illeri, Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars bölümü sınırları içerisinde yer almaktadır. Bölge, su kaynakları bakımından oldukça zengindir. Ayrıca Anadolu'nun Kafkaslar'a açılan kapısı konumunda olan Ardahan ve Kars, oldukça stratejik bir konuma sahiptir.

Ardahan ve Kars illerinde ilk tarihi çalışmalar, 1940'lı yıllarda K. Kökten tarafından yapılmıştır. Bölgede kazısı yapılan önemli merkezler arasında, bilimsel başkanlığını A. Ceylan'ın yapmış olduğu Akçakale'yi gösterebiliriz. Ayrıca çalışma sahamızda yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Tezimizde, bu çalışmalar neticesinde tespit edilen kurganlar ele alınmıştır.

Bölgede yapılacak kazı ve yüzey araştırmaları sayesinde, Ardahan ve Kars'ın eskiçağ tarihine yönelik sonuçlar daha anlamlı hale gelecektir.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, Kars, Kür Nehri, Diauehi / Daya(e)ni, Urartu, Kafkaslar, Kurgan, Yüzey Araştırması

Kafkas University
Institute of Social Sciences
department of history
Spatial Analysis of Some Burials and Certificates In the Vicinity of Kars and Ardahan With
Geographical Information Systems
Master's Thesis

Ali Kürşad SALIN
Doç. Dr. Akın BİNGÖL
2019 – V + 125

ABSTRACT

The provinces of Ardahan and Kars are located in the Erzurum-Kars section of Eastern Anatolia. The region is rich in water resources. Ardahan and Kars, which are also in an open port of Anatolia's Caucasus, are quite open.

The first historical planning in the provinces of Ardahan and Kars is where K. Kökten was in the 1940s. We can show Akçakale where Ceylan has been. In addition, surveys were conducted in our study area. In our thesis, this page deals with the detected kurgans.

Excavation and surface surveys in the region will make the results of the ancient history of Ardahan and Kars more meaningful.

Key Words: Ardahan, Kür River, Diauehi / Daya(e)ni, Urartian, the Caucasians, Kurgan, the surface survey

HARİTALAR ve FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Harita 1: Kars İl Sınırı Haritası	101
Harita 2: Kars İl Sınırı Haritası	101
Harita 3: Kars ve Çevre İller Haritası.....	102
Harita 4: Türkiye'nin Deprem Bölgelerini Gösteren Harita.....	103
Harita 5: Kars'ın İlçelerini Gösteren Harita	103
Harita 6: Azad Köyü Sukarışan Kurganları ve Borluk Vadisi Kurganları Topografya Haritası.....	104
Harita 7: Azad Köyü Sukarışan Kurganları ve Borluk Vadisi Kurganları 3D Haritası	105
Harita 8: Azad Köyü Kurganlarının Uydu Görüntüsü	106
Harita 9: Bacalı Yerleşim Yeri ve Kurganlarının Uydu Görüntüsü.....	106
Harita 10: Bacalı Yerleşim Yeri ve Kurganları 3D Haritası	107
Harita 11: Bacalı Yerleşim Yeri ve Kurganları Topografya Haritası	107
Harita 12: Borluk Kurganları 3D Haritası	108
Harita 13: Çakmak Mezarlık Alanı 3D Haritası.....	108
Harita 14: Çakmak Mezarlık Alanı Topografya Haritası.....	109
Harita 15: Çakmak Mezarlık Alanı Uydu Görüntüsü.....	109
Fotoğraf 1: Azad Köyü I. Kurganı.....	110
Fotoğraf 2: Azad Köyü II. Kurganı	110
Fotoğraf 3: Azad Köyü III. Kurganı	111
Fotoğraf 4: Azad Köyü IV. Kurganı.....	111
Fotoğraf 5: Bacalı I. Kurganı.....	112
Fotoğraf 6: Bacalı II. Kurganı	112
Fotoğraf 7: Bacalı III. Kurganı	113
Fotoğraf 8: Bacalı IV. Kurganı.....	113
Fotoğraf 9: Bacalı V. Kurganı	114
Fotoğraf 10: Bacalı VI. Kurganı.....	114
Fotoğraf 11: Bacalı VII. Kurganı.....	115
Fotoğraf 12: Bacalı VIII. Kurganı	115
Fotoğraf 13: Bacalı IX. Kurganı.....	116
Fotoğraf 14: Bacalı X. Kurganı	116

Fotoğraf 15: Bacalı XI. Kurganı	117
Fotoğraf 16: Borluk Vadisi Kurganı Uydu Görüntüsü	117
Fotoğraf 17: Borluk Vadisi Keramik Örneği	118
Fotoğraf 18: Borluk Vadisi Keramik Örneği	118
Fotoğraf 19: Borluk Vadisine Ait Keramikler	119
Fotoğraf 20: Borluk Vadisi I.Kurganı	119
Fotoğraf 21: Borluk Vadisi II. Kurganı	120
Fotoğraf 22: Borluk Vadisi III. Kurganı	120
Fotoğraf 23: Çakmak Mezarlık Alanı I. Kurgan	121
Fotoğraf 24: Çakmak Mezarlık Alanı II. Kurgan	121
Fotoğraf 25: Çakmak Mezarlık Alanı III. Kurgan	122
Fotoğraf 26: Çakmak Mezarlık Alanı IV. Kurgan	122
Fotoğraf 27: Cinnik Kurganı	123
Fotoğraf 28: Cinnik Kurganı	123
Fotoğraf 29: Cinnik Kurganı	124
Fotoğraf 30: H.Parzinger, A.Gass ve J.Fassbinder'in Manyetik Performans Gösterir Cihazı İle Kurgan Çalışmalarını Gösteren Fotoğraflar	124

BİRİNCİ BÖLÜM

ARDAHAN-KARS PLATOSU'NUN COĞRAFI DURUMU

1.1. Bölgenin Genel Coğrafi Özellikleri

Coğrafi konum itibariyle etrafı yüksek dağlar ve denizlerle çevrili olan Anadolu; 36-42° kuzey enlemleri ve 26-45° doğu boylamları arasında yer almaktadır. Ülkenin izdüşümü alanı 779.452 km² iken gerçek alanı 814.578 km²'dir. Ülke topraklarının % 97'si (790.200 km²) Asya kıtasında, % 3'lük (24.378 km²) bir bölümü ise Avrupa kıtasında bulunmaktadır. Türkiye, kuzeyde Karadeniz; kuzeydoğuda Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan-Nahcivan; doğuda İran; güneyde Irak, Suriye, Akdeniz; batıda Ege Denizi; kuzeybatıda ise Yunanistan ve Bulgaristan ile komşudur¹.

(Harita 1)

Doğu Anadolu Bölgesi, 163.200 km²'lik alana sahip olup, Türkiye topraklarının % 21'lik kısmını oluşturmaktadır. Ortalama yükseltisi fazla olan bölge, adeta Türkiye'nin çatısı konumundadır. Bölgede; Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Şırnak illeri yer almaktadır².

Doğu Anadolu Bölgesi, yer şekilleri ve iklim şartları dikkate alınarak; Yukarı Fırat Bölümü, Erzurum-Kars Bölümü, Yukarı Murat-Van Bölümü ve Hakkari Bölümü olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Araştırma sahamızı oluşturan Kars ve Ardahan illeri, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars bölümünde bulunmaktadır³.

(Harita 2)

Doğu Anadolu Bölgesi'nin yükseltisinin fazla olması ve deniz etkisinden uzaklığı, bölgede karasal iklimin hakim olmasına neden olmaktadır. Bölgede, karasallığın en

¹ Atalay, 1992: 1; Doğanay, 1998: 32 vd.; Doğanay, 2001: 32; Özey, 2002: 2 vd.

² Erinc, 1953: 1 vd.; Tarkan, 1974: 7 vd.; Saraçoğlu, 1989: 1 vdd.

³ Atalay-Mortan, 2003: 465-478.

şiddetli olduğu kesim, Kars ve Ardahan illerinin de içerisinde yer aldığı Erzurum-Kars bölümüdür⁴.

Bölge, ülke içerisinde akarsu potansiyeli en yüksek olan bölgedir. Bölgede kapalı havza özelliğine sahip olan Van Gölü haricindeki akarsular, sularını denize boşaltmaktadır. Bölgenin başlıca akarsuları; Kür (Kura), Aras, Fırat ve Dicle Nehirleri'dir⁵.

Bingöl Dağları'ndan kaynağını alan Aras Nehri, önce güney-kuzey istikametinde akıp, kuzeydoğuya, daha sonra ise doğuya doğru yönelmektedir. Kağızman'dan geçen nehir, İğdır ilinde sınırlarımızdan ayrılır. 1072 km. uzunluğa sahip olan Aras Nehri, burada Kür Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülmektedir⁶.

Tarihin babası olarak bilinen ünlü tarihçi Herodotos, "*Herodot Tarihi*" isimli eserinde Aras Nehri ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir⁷:

"... Arax, Mateinlerin 27 ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak, fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Arax'ın yalnız bir ağız, bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülür."

M.Ö. I. yüzyılda ünlü coğrafyacı Strabon (yaklaşık M.Ö. 63-M.S. 24) "*Antik Anadolu Coğrafyası*" adlı eserinde Aras Nehri'ni şu şekilde anlatmıştır⁸:

"... söylendiğine göre Arax Irmağı, birçok kollarına ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Caspia (Hazar) Denizi'nde Hirkanya Körfezi'ne dökülür..."

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli yazarlarından Şemseddin Sami (1850-1904), ilk Türkçe ansiklopedi olan "*Kamus-ül Alam*" isimli eserinde, Aras Nehri üzerinde yapılan köprülerin dayanamayacağını şu şekilde ifade etmektedir⁹:

⁴ Tarkan, 1974: 11 vd.; Saraçoğlu, 1989: 470 vd.; Koçman, 1993: 26; Koday, 2005: 32 vd.; Arınc, 2006: 21 vd.

⁵ Sözer, 1969: 1 vdd.; Hortmann, 1988: 582; Güney, 1990: 323 vd.; Tuncel, 1991: 333.

⁶ Honigmann, 1970: 183-213; Ksenophon, 1984: 132; Tuncel, 1991: 332-335; Özgül, 2011: 13 vd.

⁷ Herodotos, 2006: I. 202.

⁸ Strabon, 2000: 8, 6; XI, 4, 2.

“Aras’ın cereyan-ı menba’asından taa (Orad Abad) Şelalesi’ne kadar gayet sert ve hızlı olup mecki’i muhtelifesinde defa’atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir. 17 km.’lik mesafede 425 m. aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hasıl eder”.

Doğu Anadolu Bölgesi’nin doğal yol güzergâhı, tarihin en eski çağlarından itibaren askeri ve ticari amaçla kullanılmıştır¹⁰. Bölgedeki doğal yollar, doğu-batı yönünde ve iki ana damardan oluşmaktadır¹¹. Kuzeyde yer alan birinci yol, Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars veya Erzurum-Doğubayazıt yoludur. Stratejik açıdan oldukça önem arz eden bu yol, Kars üzerinden Kafkaslara, Ağrı Dağı kuşağı üzerinden ise İran yaylalarına açılmaktadır. İkinci yol güzergahı, Malatya-Elazığ-Muş-Van depresyonlarını birleştirmektedir. Bu iki ana yol güzergahını birbirine bağlayan dikey yollar mevcuttur. Dikey yollardan ilkini Malatya-Sivas-Samsun, ikincisini ise Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum yolu meydana getirmektedir¹².

1.2. Ardahan-Kars Platosu’nun Genel Coğrafi Özellikler

Kars ili, Doğu Anadolu Bölgesinin kuzeydoğusunda Erzurum-Kars bölümünde 42°, 08’ D-43°, 41’ D boylamları ile 39°, 56’ K-41°, 06’ K enlemleri arasında yer almaktadır¹³. Kars’ın kuzeyinde Ardahan, doğusunda Ermenistan’ın Shirak yönetim bölümü, güneydoğusunda Iğdır, güneyinde Ağrı, batısında ise Erzurum illeri bulunmaktadır. Kars ili; Merkez, Sarıkamış, Selim, Kağızman, Digor, Arpaçay, Akyaka ve Susuz olmak üzere 8 ilçe ve bu ilçelere bağlı 383 köyden oluşmaktadır. İl, 10.193 km² yüzölçümüne sahiptir¹⁴. **(Harita 3)**

Ardahan ili, 41° 36’ 13" kuzey, 40° 45’ 24" güney enlemleri ve 42° 25’ 43" batı 43° 29’ 17" doğu boylamları arasında, 1829 m. rakımda bulunmaktadır. 496.700 km. yüz ölçüme sahip olan Ardahan’ın kuzeydoğusunda Gürcistan, Ermenistan; güney ve güneydoğusunda Kars; güneybatısında Erzurum ve batısında Artvin illeri yer

⁹ Sami, 1889 (1306): 72 vd.

¹⁰ Selen, 1943: 352 vd.; Belli, 1977: 111 vd.; Pehlivan, 1984: 23 vd.; Saraçoğlu, 1989: 503 vd.

¹¹ Selen, 1943: 352 vdd.; Selen, 1949: 103 vd.; Tarkan, 1974: 19; Belli, 1982: 179; Belli, 2000: 409 vd.

¹² Belli, 1977: 111 vd.; Belli, 1982: 79; Tozlu, 1997: 1 vdd.; Belli, 2000: 409 vd.

¹³ Demir 2013: 1 vd.; Karageçi, 2015: 7.

¹⁴ http://www.hgk.msb.gov.tr/images/urun/il_ilce_alanlari.pdf

almaktadır¹⁵. Ardahan ili; Göle, Hanak, Damal, Çıldır ve Posof ilçelerinden meydana gelmektedir¹⁶.

1.2.1. İklim ve Bitki Örtüsü Özellikleri

Yüksek rakıma sahip olan Ardahan ve Kars illeri genelinde karasal iklim hâkimdir. Bölgede kışlar çok uzun ve soğuk; yazlar ise çok kısa ve serin geçmektedir. Kars ilinin yıllık ortalama sıcaklık değeri (1970-2012 yılları arasındaki meteorolojik ölçüm sonuçlarına göre) 4.8 °C'dir. Ülke ortalamasının çok altında olan bu sıcaklık değeri, tarım başta olmak üzere kentteki birçok beşeri ve ekonomik faaliyeti olumsuz yönde etkilemektedir¹⁷.

Ardahan'ın batı ve kuzey kesimlerinde ise Karadeniz iklimi yaşanmaktadır. Bu özellik, bitki örtüsünde de değişikliklere sebep olmaktadır. Özellikle Posof ilçesi ile Artvin'e sınırı olan bölgelerde, ormanlık ve çalılıklar görülürken, diğer yerlerde çayır ve meralar yoğunluk kazanmaktadır¹⁸.

Göle Ovası'nda, kış ayları sert geçmektedir. Kış aylarında, bazen sisle kaplanan ovaya, kuzeybatıdan "Ardahan Yeli" adı verilen soğuk rüzgar esmektedir¹⁹. 900 m. rakıma sahip olan Posof ilçesinde, Doğu Karadeniz ikliminin sert hali hakimdir. Bölgede kışlar yağışlı, yazlar ise sıcak geçmekte olup, yıllık ortalama yağış miktarı 600 mm.'dir. Posof İlçesi'nde kış mevsimi altı ay sürmekte olup, bu zaman diliminde yağışlar kar halinde görülmektedir²⁰.

Kars'ta yıllık ortalama yağış miktarı (1970-2012 yılları arasındaki verilere göre) 487 mm'dir. Ardahan'da en düşük yağış ortalaması, ocak ayında (18.4 mm.) iken; nisan, mayıs ve haziran ayları ise en fazla yağışın görüldüğü aylardır. Ardahan'ın yıllık yağış ortalaması 533,4 mm.'dir. İlin, ortalama karla örtülü gün sayısı 127,8'dir²¹. İlin yıllık ortalama sıcaklık değeri 3.5 °C'dir. İlde görülen en yüksek sıcaklık, 29.08.1998

¹⁵ Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2003: 2; Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2013: 10.

¹⁶ Bingöl, 2011: 21.

¹⁷ Demir, 2013: 30.

¹⁸ Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2003: 25; Değe, 2003: 25; Esen, 2010: 9.

¹⁹ Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2003: 25.

²⁰ Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2003: 25; Esen, 2010: 9.

²¹ Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2003: 25; Değe, 2003: 24.

tarihinde 35 °C olarak ölçülmüşken, en düşük sıcaklık ise 21.01.1972 tarihinde -39.8 °C olarak tespit edilmiştir²².

1.2.2. Yollar

Ardahan ve Kars illeri, Güney Kafkasya ile Anadolu arasında köprü görevi görmektedir. Kafkaslar'dan gelen yollar, Çıldır-Ardahan-Erzurum üzerinden Anadolu'nun içlerine uzanmaktadır. Kafkaslar'dan Çıldır'a gelen yol, Ardahan-Göle-Oltu-Tortum yolu ile Erzurum'a ulaşmaktadır. Ardahan-Erzurum arasında, Ardahan-Göle-Oltu-Narman-Tortum-Erzurum tarihi yolu yer almaktadır. Ayrıca son dönemlerde yapılan bilimsel araştırmalar, Erzurum-Ardahan arasındaki tarihi iki yolun varlığını ortaya koymuştur. Bu yollardan birincisi, Erzurum-Pasinler-Bardız-Şenkaya-Göle-Ardahan yolu, ikincisi ise Erzurum-Pasinler-Horasan-Şenkaya-Göle-Ardahan yoludur. M.Ö. I. binde Urartular zamanında kullanılan bu yollar, İran yaylalarından gelip Kuzeydoğu Anadolu'nun kuzeyine ulaşan yollar olarak da dikkat çekmektedir²³.

Kuzeydoğu Anadolu'yu, Doğu Karadeniz'e bağlayan önemli kavşak noktalarından olan Ardahan-Şavşat-Artvin üzerinden Borçka-Hopa-Arhavi-Fındıklı-Pazar-Çayeli-Rize yol güzergâhı da oldukça büyük önem arz etmektedir. Ayrıca Ardahan'ı Artvin'e bağlayan Ardahan-Ardanuç-Artvin güzergâhı da, Ardahan'ı Karadeniz'e bağlayan diğer bir önemli yol sistemini oluşturmaktadır²⁴.

1.2.3. Hidrografya Özellikleri

Araştırma sahamızı oluşturan Ardahan-Kars Platosu, yeraltı ve yerüstü su kaynakları bakımından oldukça zengin bir konuma sahiptir. Bu özellikleri sayesinde bölge, eskiçağdan itibaren yerleşim görmüştür. Bölgede su kaynaklarının bolluğu, yörede yapılan hayvancılık ve tarımın gelişmesinde en önemli etkenlerden biri olmuştur.

(Harita 4)

Arpaçay: Kars'ın kuzeydoğusunda bulunan Akbaba Dağı'ndan doğan sular güneye doğru akarak Arpa Gölü'nde birleşirler. Gölden bir gidegenle boşalan sular tek kol

²² Zengin, 2007: 61; Esen, 2010: 9; Demir, 2013: 52.

²³ Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 11; Ceylan, N. 2016: 656 vd.; Ceylan, A.-Günaşdı, 2018: 2; Özgül, 2016: 140 vd.; Ceylan-Bingöl-Karageçi, 2018: 245.

²⁴ Kalmış, 2017: 11.

şeklinde güneye doğru akarak önce Türkiye’den gelen Karahan Çayını daha sonra ise Kars Çayı sularını alarak güneye doğru akar ve Türkiye-Ermenistan sınır hattını oluşturarak Digor ilçesinde yer alan Halıkışlak Köyü civarından Aras Nehri’ne katılır. Uzunluğu 141 km’dir²⁵. (**Harita 5**)

Kars Çayı: Kars ili, Sarıkamış ilçesi yakınlarındaki dağlardan kaynağını alan akarsu, ince bir çay halinde ilçe merkezinin önlerinden, doğuya doğru akmaktadır. Kuzeye döndüğü yerde, Yolgeçmez olarak isimlendirilen derin bir boğaza giren akarsu, daha sonra Kars ovasında bulunan geniş ve derin düzlüklere açılmaktadır. Ova boyunca onun eksenine uygun olarak uzanan çay, böylece Kars Çayı adını alır.

Kür Nehri: Kaynağını Göle ilçesindeki Merdiniz Düzlüğü’nde bulunan dağlardan almaktadır. Çeşitli yönlerden ovaya inen ve burada geniş sazlık ile çayırıklar meydana getiren sular, ovanın aşağı bölümünde birleşerek Kür Nehri’ni meydana getirmektedir. Meydana gelen su, uzun ve derin olan Sarmi Boğazı’na girer. Boğazdan çıktıktan sonra Ardahan Ovası’nın kenarından kent merkezine geçer. Yalnızçam Dağlarından gelen küçük boylu akarsular Kür Nehri’ne katıldıktan sonra, kent merkezini terk etmektedir²⁶.

Damal ve Hanak ilçelerinin sularını topladıktan sonra, “Har Osman” adını alan ırmak, daha sonra derin ve sarp Hivelan Boğazı’na sokulur. Burada Çıldır Ovası’nın sularını topladıktan sonra çok dar ve derin Şeytan Kale Boğazı boyunca uzanarak gelen Çıldır suyunu da alır ve aynı derin boğazda Kurtkale’den biraz ötede Gürcistan sınırına uzanır. Posof Çayı, Gürcistan sınırında yer alan Ahıska’da, Kür’e karışır. Gürcistan’dan çeşitli kolları alan Kür Nehri, daha sonra Azerbaycan’a girer ve bu ülkede Sabirabat bölgesinde Aras Nehri ile birleşerek Azerbaycan toprakları içerisinde sularını Hazar Denizi’ne boşaltır²⁷.

Çıldır Gölü: Doğu Anadolu Bölgesi’nin Van Gölü’nden sonra en büyük gölü olma özelliğine sahiptir. Çıldır ilçe merkezinin 4 km. güneyinde, doğuda Akbaba Dağı (3062 m.) ile batıda Kısırdağı (3187 m.) konileri arasında, 1959 m. rakımda bulunmaktadır. Göl, kuzey-güney yönünde 18.3 km. uzunluğa sahiptir ve doğu-batı

²⁵ Saraçoğlu, 1990: 20 vd.; Karageçi, 2015: 8.

²⁶ Saraçoğlu, 1990: 285 vd.; Tuncel, 1991: 333 vd.; Zengin, 2007: 58.

²⁷ Saraçoğlu, 1990: 285 vd.; Tuncel, 1991: 333 vd.; Zengin, 2007: 58.

yönündeki en geniş yeri 16.2 km.'dir. Derinliği 100 m.'den fazla olan gölün alanı 115 km²'dir. Bölgede araştırmalar gerçekleştiren E. Lahn, gölün volkanik set gölü olduğunu belirtmiřtir²⁸. Göl, Gülyüzü, Gülebakan ve Doğruyol köylerinden geçen dere ve kar suları ile beslenmektedir. Göl yüzeyi, aralık ve nisan ayları arasında donmaktadır²⁹.

Aktaş (Hozapın) Gölü: Ardahan'ın ikinci büyük gölü olan Aktaş Gölü, Ardahan il merkezine 45 km. Çıldır ilçe merkezine ise 7 km. uzaklıktadır. Çıldır Gölü'nün kuzeyinde, Türkiye-Gürcistan sınırında, 1797 m. yükseklikte bulunan göl, 14 km²'si ölkemiz sınırlarında, 13 km²'si ise Gürcistan sınırlarında olmak üzere toplamda 27 km²'lik alana sahiptir. Aktaş Gölü'nün en derin noktası (Türkiye sınırlarında), 8 m. olarak tespit edilmiřtir³⁰.

İnandık, Aktaş Gölünün suyunun acı olduğunu ifade etmektedir. Göl suyunun acı olması, volkanik kayalardaki sodyumlu feldspatların erimesi ve bu eriyiklerin gölde toplanması ile açıklanmaktadır³¹.

E. Lahn, bölgede yapmış olduğu araştırmalar neticesinde, Aktaş Gölü'nün tektonik kökenli bir göl olduğunu ifade etmiřtir³². Göl suyunu, Kenarbel Köyü yakınlarında bulunan iki dere ve gölün güneyinde yer alan Elmapınarı, Ortaklı ve Güngörmez pınarlarının suları oluşturmaktadır. İlkbahar aylarında, kar sularının erimesiyle gölün su seviyesi yükselmekle birlikte, gölde biriken fazla sular, Arıkbeli (Zigaristav) Deresi aracılığıyla Kür Nehri'ne boşalmaktadır³³.

²⁸ Lahn, 1949: 113; Lahn, 1951: 119.

²⁹ Lahn, 1949: 113; Lahn, 1951: 119; Saraçoğlu, 1990: 339; Atalay, 1992: 55; Koday, 2001: 173 vd.; Ardahan İl evre Durum Raporu, 2003: 39; Değe, 2003: 29 vd.; Karakuzulu-Atnur, 2007: 161; Zengin, 2007: 59.

³⁰ Lahn, 1949: 114; Lahn, 1951: 120; İnandık, 1965: 75; Tuncel, 1975: 29; Koçman, 1979: 197; Saraçoğlu, 1990: 340; Ardahan İl evre Durum Raporu, 2003: 40; Arınç, 2006: 33; Doğanay-Zaman, 2006: 24 vd.; Zengin, 2007: 59; şimşek, Baskıda.

³¹ Koçman, 1979: 197; Doğanay-Zaman, 2006: 28.

³² Lahn, 1949: 113; Lahn, 1951: 120.

³³ Koçman, 1979: 197; Bingöl, 2003: 5; Doğanay-Zaman, 2006: 28.

İKİNCİ BÖLÜM

ARDAHAN-KARS PLATOSU TARİHİ

2.1. Bölgenin Tarih Öncesi Durumu

2.1.1. Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ (M.Ö. 1.000.000-9600)

Paleolitik Çağ (M.Ö. 1.000.000-9600), Tarih Öncesi dönemlerin en eski ve en uzun evresini oluşturmaktadır. Bu dönemde insanlar yiyeceklerini avcılık ve toplayıcılıkla temin etmekte olup, yaşamlarını mağaralarda ve sığınaklarda sürdürmektedirler³⁴.

C. J. Thomson, 1889 yılında, Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen baltaları, kesicileri, kazıyıcıları ve delicileri tasnif ederek bu döneme “Paleolitik Çağ” veya “Eski Taş Çağı” ismini vermiştir. J. Lubbock ise insanların yaşam biçimlerini göz önünde bulundurarak bu döneme “Toplayıcılık ve Avcılık” ismini vermiştir³⁵.

Paleolitik döneme dair ilk amaçlı ve sistemli araştırmaların, 1963 yılında gerçekleştirilen “Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları” projeleri ile başladığını ifade edebiliriz. 1970’li yıllara gelindiğinde, daha sistemli araştırmaların yapıldığı görülmektedir. K. Kökten’in³⁶, 1969-1972 yılları arasında Keban Baraj Gölü suları altında kalacak olan alanda gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarını, M. Özdoğan’ın³⁷ 1977 yılında Karakaya ve Atatürk Baraj Gölü sahasında yapmış olduğu yüzey araştırmaları ve I. Yalçinkaya’nın³⁸ 1982 yılında Samsat Şehremuz Vadisi’nde yapmış olduğu araştırmalar takip etmiştir. Türkiye’deki Paleolitik ve Epipaleolitik dönem araştırmaları, yabancı bilim adamları tarafından da ilgi ve alaka görmüştür. 1986-1987 yılları arasında A. Minzoni-Deroche’nin Gaziantep çevresinde yaptığı çalışmalar, Güneydoğu Anadolu bölgesinin Alt ve Orta Paleolitik dönemi ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır³⁹. G. Algaze ve M. Rosenberg tarafından Dicle ve

³⁴ Nissen, 2004: 20 vd.

³⁵ Dinçol, 1982: 18; Akurgal, 1987: 12; Kınal, 1991: 9 vd.; Yıldırım, 2000: 13; Akurgal, 2003: 1 vdd.; Memiş, 2003: 8 vd.

³⁶ Kökten, 1971a: 13 vd.; Kökten, 1971b: 125 vd.; Kökten, 1972; Kökten, 1974; Kökten, 1976.

³⁷ Özdoğan, 1977.

³⁸ Yalçinkaya, 1984.

³⁹ Minzoni-Deroche, 1988; Minzoni-Deroche, 1989.

Dicle'nin kolları çevresinde, 1980 yılından itibaren yürütülen yüzey araştırmaları, Anadolu'nun Paleolitik dönemine ışık tutmaktadır⁴⁰.

Türkiye'de, Paleolitik Çağ'a ait önemli arkeolojik merkezlerde, Türk ve yabancı bilim adamları tarafından arkeolojik kazılar yapılmıştır. Bu kazılara örnek olarak; Ş. A. Kansu ve von der Osten tarafından 1937 yılında gerçekleştirilen Etiyokuşu Kazısı⁴¹, K. Kökten'in gerçekleştirdiği 1947 yılında yapılmaya başlanan Antalya Karain Mağarası Kazısı⁴², 1956 yılında gerçekleştirilen Öküzini Mağarası Kazısı⁴³, 1956-1957 yılında yapılan Gavurini Mağarası Kazısı⁴⁴, 1958 yılında Çarkini Mağarası Kazısı⁴⁵, 1970 yılında Karataş Kaya Sığınağı Kazıları⁴⁶ verilebilir. M. Şenyürek tarafından, 1956 yılından itibaren Antakya Samandağ ilçesinde gerçekleştirilen Merdivenli⁴⁷, Kanal⁴⁸ ve Tıklı Mağara⁴⁹ kazıları, E. Y. Bostancı tarafından 1960 yılında gerçekleştirilen Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı⁵⁰ ve Belbaşı Kaya Sığınağı⁵¹ kazıları, Türkiye'nin Paleolitik Çağ'ının aydınlatılmasında önemli paya sahiptir.

Araştırma sahamızın da içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Paleolitik Çağ yerleşmeleri ile ilgili gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde tespit edilen yerleşmeler arasında: Elazığ'da, Pağnik/Kaşpınar⁵², Yıkılğan Sığınağı⁵³, Küllünün

⁴⁰ Algaze-Rosenberg, 1991.

⁴¹ Kansu, 1939; Pfannenstiel, 1941: 30-31; Kökten, 1953: 185; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Etiyokuşu.

⁴² Yalçinkaya, 1987: 23; Yalçinkaya, 1989: 89 vd.; Yalçinkaya, 1992: 36; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Karain Mağarası; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 1998: 26-27; Yalçinkaya vd. 2000: 19; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2002: 165-166; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2003: 164; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2007: 546-547; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2008: 469-470; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2009: 287-288; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2010: 42-43; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2011: 24 vd.; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2012: 375-381; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2014; Yalçinkaya-Taşkiran vd. 2015: 445.

⁴³ Kökten, 1962: 41; Yalçinkaya, 1992: 56-57; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Öküzini Mağarası; Yalçinkaya vd. 1997: 11-13.

⁴⁴ Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Gavurini Mağarası.

⁴⁵ Yalçinkaya, 1995: 63 vd.; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Çarkini.

⁴⁶ Kökten, 1971a: 15; Kökten, 1971b: res. 6-7; Kökten, 1972: 9-10; Kökten, 1974: lev. 7-9; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Karataş Kaya Sığınağı.

⁴⁷ Şenyürek-Bostancı, 1958: 147-155; Şenyürek-Bostancı, 1958: 171-184; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Merdivenli Mağara; Güleç-Yılmaz vd. 2010: 366;

⁴⁸ Bostancı, 1967: 27 vd.; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Kanal Mağarası.

⁴⁹ Şenyürek, 1959: 9-22; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Tıklı Mağara; Güleç-Yılmaz vd. 2010: 366.

⁵⁰ Bostancı, 1959: 145 vd.; Bostancı, 1966: 23; Bostancı, 1968: 54-58; Bostancı, 1971: 23; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Beldibi/Kumbucağı.

⁵¹ Bostancı, 1963: 256; Harmankaya-Tanıdı vd. 1996: Belbaşı.

⁵² Kökten, 1947: 462, 471, lev. CV. 1-3; Kökten, 1976: lev. 9-10; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Pağnik/Kaşpınar.

⁵³ Kökten, 1974: 2, lev. 20; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yıkılğan Sığınağı.

İni⁵⁴, Karataş Kaya Sığınağı⁵⁵, Karapınar Mevkii⁵⁶, Eşkinisefine⁵⁷, Enerli Mevkii⁵⁸, Çıldırınbaşı Hüyleri⁵⁹, Arapgir Çayı⁶⁰, Ağın Deresi⁶¹, Malatya'da, Eğribük Çakıllığı⁶², Muş'ta, Liz⁶³, Tunceli'de, Pınarlar/Pulur⁶⁴, Yeniköy Pertek⁶⁵, Van'da Erciş⁶⁶ sayılabilir. Çalışma sahamızı oluşturan bölgede ise Paleolitik çalışmalar, değerli bilim insanları; **Kökten, Koşay, Şenyürek, Alot** tarafından yürütülmüştür. Bu çalışmalar neticesinde bilim dünyasına kazandırılan yerleşmeler arasında: Kars'ta Tombultepe⁶⁷, Yazılıkaya⁶⁸, Kurbağa Mağarası⁶⁹, Cilavuz/Susuz⁷⁰, Borluk Deresi⁷¹, Ani⁷², Ağzıaçık Suyu⁷³ ve Erzurum'da Hamamderesi⁷⁴ ve Şıpşıp Mağarası⁷⁵ sayılabilir.

Paleolitik Çağ ile Neolitik Çağ arasında geçiş evresi olan Epipaleolitik dönemi Türkiye'de en iyi temsil eden arkeolojik merkezler arasında, Antalya yakınlarındaki Öküzini ve Belbaşı Mağaraları, Şanlıurfa yakınlarındaki Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası sayılabilir.

Bu dönemdeki insanların yaşam tarzlarında, Paleolitik dönem insanının hayatlarından çok fazla değişiklik yoktur. Epipaleolitik dönem insanı, Paleolitik

⁵⁴ Kökten, 1971a: res. 12; Kökten, 1972: lev. 10; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Küllünün İni.

⁵⁵ Kökten, 1971a: 15, res. 14/1; Kökten, 1971b: res. 6-7; Kökten, 1972: lev. 4/2, 9, 10; Kökten, 1974: lev. 7-9, 27; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Karataş Kaya Sığınağı.

⁵⁶ Kökten, 1971a: res. 14; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Karapınar Mevkii.

⁵⁷ Harmankaya-Tanımdı, 1996: Eşkinisefine.

⁵⁸ Kökten, 1971a: 15, lev. 16/2; Kökten, 1971b: 130, res. 9; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Enerli Mevkii.

⁵⁹ Kökten, 1974: lev. 15/27-28, lev. 17/49-51; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Çıldırın Hüyleri.

⁶⁰ Kökten, 1971a: lev. 17/1; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Arapgir Çayı.

⁶¹ Kökten, 1971a: 16, lev. 20; Kökten, 1971b: 131, res. 17; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Ağın Deresi.

⁶² Yalçinkaya-Müller vd. 1987: 30; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Eğribük Çakıllığı.

⁶³ Kökten, 1947: 464, 471, lev. CV. 4; Kökten, 1952: 199, res. 5 orta üst; Rothman, 1993: 274; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Liz.

⁶⁴ Kökten, 1974: 5, lev. 11/1; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Pınarlar Pulur.

⁶⁵ Kökten, 1971a: 15, lev. 16/1; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Yeniköy Pertek.

⁶⁶ Harmankaya-Tanımdı, 1996: Erciş.

⁶⁷ Kökten, 1943a: 119-121; Kökten, 1943b: 601-613; Kökten, 1975: res. 761, 2-3; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Tombultepe.

⁶⁸ Kökten, 1975: 104, res. 5-6, 14-15; Karpuz, 1977: 2, res. 1-3; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Yazılıkaya; Ceylan, 2008a: 83.

⁶⁹ Harmankaya-Tanımdı, 1996: Kurbağa Mağarası; Ceylan, 2001a: 26; Ceylan, 2008b: 83; Ceylan-Bingöl-Karageçi, 2018: 90.

⁷⁰ Harmankaya-Tanımdı, 1996: Cilavuz/Susuz; Ceylan, 2001a: 29.

⁷¹ Kökten, 1944: lev. XC. res. 9; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Borluk Deresi; Ceylan, 2001a: 26; Ceylan, 2015: 173.

⁷² Harmankaya-Tanımdı, 1996: Ani.

⁷³ Kökten, 1953: 196, lev. VII, 1-2; Tomsky, 1982: 188; Harmankaya-Tanımdı, 1996: Ağzıaçık Suyu.

⁷⁴ Harmankaya-Tanımdı, 1996: Hamamderesi; Koşay, 1984; Ceylan, 2003: 314.

⁷⁵ Koşay, 1974: 1 vdd.; Ceylan, 2008b: 275; Ceylan-Bingöl vd. 2008: 136.

çağdaki gibi mağaralarda barınmaya devam ediyor, hayatlarını avcılık ve toplayıcılık ile devam ettiriyorlardı. Bu dönemde insanlar, göl ve nehir kıyılarında balık avlamaya başlamışlardır.

2.1.2. Neolitik Çağ (M.Ö. 10000/9600-6000/5500)

Paleolitik Çağ'ın soğuk ve kurak ikliminden, ılık kışların ve yüksek nem oranlı yazların yaşandığı Neolitik Çağ'a (M.Ö. 10000/9600-6000/5500), “**Cıvalı Taş Çağı**” ya da “**Yeni Taş Çağı**” ismi de verilmektedir. Neolitik Çağ'da, insanoğlunun hayatında oldukça önemli gelişmeler olmuştur. Bu dönemde insanoğlu, tarım yapmaya, hayvanları evcilleştirmeye ve çanak-çömlek kullanmaya başlamıştır⁷⁶.

Neolitik Çağ kendi içerisinde Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ (Akeramik) (M.Ö. 10000/9600-7000) ve Çanak Çömleklili Neolitik Çağ (M.Ö. 7000-6000/5500) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁷⁷. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da insanoğlu tarımı ve hayvancılığı öğrenmelerine rağmen, eşyalarını büyük bir oranda taştan yapmışlardır. Bu dönemde çanak-çömlek üretiminin azalarak yapıldığını görebilmekteyiz. Bu döneme tarihlendirilen kaplar, genelde siyah ve gri renktedir ve perdahlı mallardır⁷⁸. Türkiye'de, bu döneme tarihlendirilen merkezler arasında; Çayönü⁷⁹, Hallan Çemi⁸⁰, Aşıklı Höyük⁸¹, Hayaz Höyük⁸², Cafer Höyük⁸³, Demircitepe⁸⁴ ve Nevalı Çori⁸⁵ sayılabilir.

Çanak Çömleklili Neolitik Çağ olarak isimlendirilen ikinci evre ise, insanoğlunun tamamen üretime geçtiği dönemdir. Bu dönemde çanak-çömlek üretilmeye başlanmış, köyler ayrıntılı bir şekilde kurulmuş, sosyal statü oluşmaya başlamış, ziraatçilik ve hayvancılık yapılmaya başlanmıştır. Çatalhöyük kazılarında elde edilen

⁷⁶ Braidwood, 1990: 161; Braidwood, 2009: 221 vd.; Öksüz, 2011: 74 vd.; Özdoğan, 2011a: 56 vd.

⁷⁷ Öksüz, 2002: 84 vd.; Özdoğan, 2002a: 66 vd.; Özdoğan, 2002b: 88 vd.

⁷⁸ Esin, 2011: 72 vd.; Schmidt, 2011: 64 vd.; Özdoğan, 2011a: 56 vd.

⁷⁹ Çambel-Braidwood, 1980: 5-6; Lawrence, 1980: 257-283; Özbek, 1989: 129; Morales, 1990: 57-90; Özbek, 1990: 165; Özdoğan, M.-A. Özdoğan vd. 1992: 101; Özdoğan, M.-A. Özdoğan, 1993: 96-97; Özdoğan-Özdoğan vd. 1994: 106-107; van Zeist-de Roller, 1994: 65-96.

⁸⁰ Rosenberg-Togul, 1991: 244; Rosenberg-Davis, 1992: 8; Rosenberg, 1993: 121; Rosenberg, 1995: 87; Rosenberg-Nesbitt vd. 1995: 3.

⁸¹ Balkan, Atlı, 1993: 215-216; Özbek, 1993: 206.

⁸² Özdoğan, 1977: 144; Serdaroğlu, 1977: 117; Ataman, 1988: 81-85; Roodenberg, 1989: 91; Ataman, 1990: 197-207.

⁸³ Cauvin-Aurenche, 1987: 68 vd.; Harmankaya-Tanıncı vd. 1997: Cafer Höyük.

⁸⁴ Algaze-Rosenberg, 1991: 181; Rosenberg-Peasnell, 1998: 197.

⁸⁵ Hauptmann, 1991-1992: şek. 27.

danga mühürler, bu dönemde özel mülkiyet kavramının ortaya çıktığını göstermektedir⁸⁶. Bu döneme tarihlendirilen arkeolojik merkezlere örnek olarak; Çayönü, Yayvantepe⁸⁷, Kumartepe⁸⁸ ve Çatalhöyük⁸⁹ gösterilebilir.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Neolitik Çağ'a tarihlendirmesi yapılan tek yerleşme ise Akçakale Adası'dır. Kökten tarafından 1943-44 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticesinde, Akçakale Adası'nda yer alan dolmenlerin (taşlı dam), Neolitik Çağ tekniği ile yapılmış olduğu iddia edilmiştir⁹⁰. Ayrıca bu yerleşmede tespit edilen çok kaba, mat siyah renkli çanak parçalarının şerit usulüyle kurulmuş ve içten, dıştan düzlekle yatık ağaçlarla yukarıya sıyrarak şekillendirilmiş olan kapların da Neolitik Çağ'a ait olabileceği ifade edilmektedir⁹¹. Kökten, adanın biraz yukarısındaki düzlüklerde yer alan ve çapları 10-20 m. olan sayısız kromleklerin (dik dönek taşlar) de görüşlerini desteklediğini belirtmektedir⁹².

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde, Neolitik Çağ ile ilgili Kökten hocanın vermiş olduğu bilgiler haricinde herhangi bilgi bulunmamaktadır. Ermenistan ve Gürcistan bölgesinde araştırmalar yapan Morgan, söz konusu bölgelerde Neolitik Çağ'ın yaşanmadığını belirtmektedir. Morgan, bölgede Neolitik Çağ'ın yaşanmış olsa bile çok kısa sürmüş olduğunu ileri sürmektedir⁹³.

2.1.3. Kalkolitik Çağ (M.Ö. 6000/5500-3100/3000)

Kalkolitik Çağ ismi, Hellen dilinde bakır manasındaki "khalkos" ile taş anlamındaki "lithos" kelimelerinden türetilmiştir. "Bakır-Taş Devri" olarak da isimlendirilen bu dönem için, "İlerici Üretici Dönem" ya da "Gelişken Köy Dönemi" tabirleri de kullanılmaktadır⁹⁴. Kalkolitik Çağı; Erken, Orta ve Geç Kalkolitik Çağ olmak üzere

⁸⁶ Hodder, 2011: 87; Özdoğan, 2011b: 78 vd.; Umurtak, 2011: 98 vd.

⁸⁷ Benedict, 1980: 128; Özdoğan, 1990: 462-463.

⁸⁸ Roodenberg, 1985: 4; Roodenberg, 1989: 97.

⁸⁹ Mellaart, 1962: 41; Mellaart, 1967: 30; Hodder, 1996: 359 vd.; Aydınoglugil, 2012: 28 vd.; Hodder, 2013; Hodder, 2014; Hodder, 2015; Hodder, 2016; Hodder, 2017.

⁹⁰ Kökten, 1944: 672.

⁹¹ Kökten, 1944: 672; Kırzioğlu, 1953: 21 vd.; Alp-Ceylan vd. 2007: 376.

⁹² Kökten, 1944: 672; Kırzioğlu, 1953: 22; Bingöl, 2003: 166; Ceylan, A. -N. Ceylan, 2018: 39.

⁹³ Morgan, 1889: 31.

⁹⁴ Esin, 1969: 18; Esin, 1979: 5 vd.; Sevin, 2003: 78; Diakov-Kovalev, 2008: 54 vd.

üç kısımda incelemek mümkündür. Bu evreler Mezopotamya'da; Halaf, Obeyd ve Uruk kültürleri olarak adlandırılmaktadır⁹⁵.

Kalkolitik Çağ'da, madenin insan hayatına girmesiyle birlikte, ticaret büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde ticaret, genelde değiş-tokuş sistemine dayalıydı. Ayrıca bu çağda küçük su yatakları çevresinde kurulan yerleşim yerleri fazla gelişme göstermemiştir. Ancak Fırat ve Dicle gibi büyük nehirler çevresinde madeni aletlerin de kullanılmasıyla, tarım oldukça gelişmiş ve çok sayıda yeni yerleşim yerleri inşa edilmiştir. İnsanlar yaşam alanı olarak, kerpiçten dörtgen planlı, çok odalı evler yapmışlardır. Bu döneme tarihlendirilen çanak çömlekler siyah, kahverengi ve kırmızı renktedir⁹⁶.

Bu dönemde tarımın önem kazanmasıyla birlikte, avcılık ile ilgili olan duvar figürlerinin yerini, bereketin ve üretkenliğin sembolü olan kadın almıştır. Kalkolitik Çağ'da yerleşim yerlerinin etrafı, şehir devletçiklerinin ve bağımsızlığın sembolü olan surlarla çevrilmiştir⁹⁷.

Anadolu'da tespit edilen ve Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen önemli merkezler arasında Alishar⁹⁸, Can Hasan⁹⁹, Mersin Yumuktepe¹⁰⁰, Karaz¹⁰¹, Tepecik/Makaraz Tepe¹⁰² ve Malatya Değirmentepe¹⁰³ sayılabilir.

Araştırma sahamızın da içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu bölgesinde de, Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen önemli merkezler tespit edilmiştir. Ardahan ve Kars illeri çevresinde, bu döneme tarihlendirilen çok sayıda önemli merkez tespit edilmiştir. Bu merkezler arasında; Erzurum'da; Sos Höyük¹⁰⁴, Güzelova Höyük¹⁰⁵, Sırlı

⁹⁵ Şenel, 1980: 186-218; Özdoğan, 2002c: 110.

⁹⁶ Dinçol, 1982: 18; Harmankaya-Tanıdı vd. 1998: 11 vd.; Özdoğan, 2011c: 102 vd.

⁹⁷ Frangipane, 2011: 126 vd.; Özdoğan, 2011c: 102 vd.

⁹⁸ von der Osten, 1937: şek. 86; Özgüç, 1948: 32; Huot, 1982: 72.

⁹⁹ French, 1962: 36; French, 1964: 125 vd.; French, 1965: 27; French, 1967: 165 vd.; French, 1968: 89 vd.

¹⁰⁰ Garstang, 1953: şek. 24; Sevin-Caneva, 1996: 78; Sevin-Caneva vd. 1997: 28.

¹⁰¹ Koşay-Turfan, 1959: 349 vdd.; Pehlivan, 1990: 168 vdd.; Ceylan, 2001a: 74; Ceylan, 2008b: 1 vdd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Karaz; Yalçın, 2012: 257 vd.

¹⁰² Whallon, 1979: 182 vd.; Esin, 1982: 88 vd.; Esin, 1984: 75.

¹⁰³ Esin, 1986: 136 vd.; Harmankaya-Tanıdı vd. 1998: Değirmentepe.

¹⁰⁴ Koşay-Turfan, 1959: 349 vdd.; Sagona-Sagona vd. 1995: 194 vd.; Sagona-Erkmen vd. 1997: 137 vd.; Sagona-Sagona, 2000: 143 vd.; Sagona-Zimansky, 2009: 1 vdd.; Ceylan, 2015: 218.

¹⁰⁵ Lamb, 1954: 21 vd.; Burney, 1958: 172; Koşay-Turfan, 1959: 351 vd.; French, 1968: 229; Arsebük, 1979: 81; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Ceylan, 2001a: 71 vd.

Yerleşmesi¹⁰⁶, Aşağı Yıldırım Kalesi¹⁰⁷, Yukarı Yıldırım Kalesi¹⁰⁸, Yukarı Kom Kalesi¹⁰⁹, Ekinlik Kalesi II¹¹⁰, Kapıkaya Kalesi II¹¹¹ ve Eskişehirtepe¹¹²; Kars ilinde, Dündartepe Höyük¹¹³ sayılabilir.

Çalışma bölgemizde ise Ardahan ili, Çıldır ilçesinde yer alan Beşiktepe Kalesi¹¹⁴, Sengertepe Kalesi¹¹⁵, Karasal Höyük¹¹⁶ ve Sınırtortası Kalesi¹¹⁷; Kars ilinde Carcı Yerleşmesi I-II¹¹⁸, Atayurt Kalecik Kalesi¹¹⁹, Dündartepe Höyük¹²⁰ ve Yalçınlar Yerleşmesi¹²¹ önemli Kalkolitik Çağ merkezleridir. Ardahan ve Kars illerinin çevresel durumu göz önünde bulundurulduğunda, bölgenin Kalkolitik Çağ'da da yerleşim gördüğünü söyleyebiliriz.

2.1.4. Tunç Çağı (M.Ö. 3100/3000-1200)

Madenin keşfedilip işlenmesiyle birlikte, insanoğlunun hayatında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelere örnek olarak; önce bakır ve arsenik, daha sonra ise bakır ve kalayın belirli oranlarda birbirlerine karıştırılmasıyla tunç madeninin elde edilmesi gösterilebilir. Tunç madeninin bulunmasıyla birlikte, Anadolu'da Tunç Çağı'na girilmiştir¹²².

Anadolu'nun Tunç Çağı, Erken (M.Ö. 3100/3000-2000), Orta (M.Ö. 2000-1650) ve Geç Tunç Çağı'ı (M.Ö. 1650-1200) olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır¹²³.

¹⁰⁶ Üngör-Bingöl vd. 2014: 64; Ceylan, 2015: 326.

¹⁰⁷ Özgül, 2011: 146; Ceylan, 2015: 200.

¹⁰⁸ Özgül, 2011: 145; Ceylan, 2015: 228.

¹⁰⁹ Özgül, 2011: 148; Ceylan, 2015: 226.

¹¹⁰ Ceylan, 2015: 404.

¹¹¹ Ceylan, 2007: 163; Özgül, 2007: 53; Özgül, 2015: 69-92; Ceylan, 2015: 167.

¹¹² Özgül, 2011: 138; Ceylan, 2015: 205.

¹¹³ Kökten, 1944; Güneri, 1992: 161 vd.; Ceylan, 2015: 177.

¹¹⁴ Bingöl, 2003: 167; Kozbe-Ceylan, 2008: Beşiktepe; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 83.

¹¹⁵ Bingöl, 2003: 169; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 101.

¹¹⁶ Bingöl, 2003: 170; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Karasal; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 109.

¹¹⁷ Bingöl, 2003: 171; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 96.

¹¹⁸ Ceylan, 2006: 106 vd.; Ceylan, 2008b: 218; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Carcı, Carcı II.

¹¹⁹ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 385; Ceylan, 2015: 139; Ceylan-Bingöl-Karageçi, 2018: 115.

¹²⁰ Ceylan, 2015: 177 vd.

¹²¹ Özgül-Ceylan, 2013: 284; Ceylan, 2015: 275 vd.

¹²² Esin, 1969: 39 vdd.; Harmankaya-Erdoğan, 2002: 7; Sevin, 2003: 117; Yalçın, 2003: 78 vd.

¹²³ Kınal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26; Aktüre, 1997: 97; Akurgal, 2003: 11; Frangipane, 2003: 44 vd.; Memiş, 2003: 13; Sevin, 2003: 100 vd.; Dinçol, 2004: 22 vd.; Memiş, 2007: 15 vd.; Ceylan, 2015: 479 vd.; Sagona-Zimansky, 2015: 199 vd.

Anadolu insanı, Erken Tunç Çağı'nda henüz yazıyı kullanmaya başlamamıştır. Bu dönemde Geç Kalkolitik Çağ'da yaşanan tarıma dayalı köy kültürü devam ettirilmiştir. Bu dönemdeki en önemli gelişmeler arasında dört tekerli arabaların bulunması gösterilebilir. İlk örneklerine Mezopotamya'da rastladığımız bu arabalar, Erken Tunç Çağı ile birlikte Anadolu'da kullanılmaya başlanmıştır¹²⁴.

Bu döneme tarihlendirilen çanak çömlekler, genellikle el yapımıdır ve boyasız olarak imal edilmişlerdir. Kırmızı ve açık bir zemin üzerine koyu renklerle bezenmiş kaplarda geometrik desenler bolca kullanılmıştır¹²⁵.

Bu dönemin ölü gömme geleneklerinde mezar türleri arasında; toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tipleri görülür. Mezarlık alanlar, yerleşim yerinin dışında bulunmaktadır. Mezar tiplerinin, ölenlerin sosyo-ekonomik durumu göz önünde bulundurularak yapıldığı, yanlarına bırakılan mezar armağanlardan anlaşılmaktadır¹²⁶.

Anadolu'da, Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen önemli merkezler mevcuttur. Bu merkezler arasında; Burdur civarında Kuruçay¹²⁷, Gaziantep civarında Tilmen Höyük¹²⁸, Antalya civarında Bademağacı¹²⁹, Yozgat civarında Alişar¹³⁰, Çorum civarında Boğazköy¹³¹, Malatya Arslantepe¹³², Elazığ civarında Norşuntepe¹³³ ve Malatya Köşkerbaba sayılabilir¹³⁴.

Ardahan ve Kars ili çevresinde Tunç Çağı'na ait önemli merkezler tespit edilmiştir. Özellikle Erzurum-Erzincan-Kars ve Iğdır illerinde A. Ceylan başkanlığında ve benimde üyesi olduğum ekip tarafından yürütülen yüzey araştırmaları neticesinde, Tunç Çağı'na tarihlendirilen oldukça önemli merkezler tespit edilmiştir. Bu

¹²⁴ Childe, 1974: 121 vd.; Şenel, 1995: 260 vd.; Akurgal, 2007: 26.

¹²⁵ Kinal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26 vd.; Akurgal, 1999: 12.

¹²⁶ Akyurt, 1998: 1 vdd.; Harmankaya-Erdoğu, 2002: 11.

¹²⁷ Duru, 1979: 204; Duru, 1996: 65-103.

¹²⁸ Mellink, 1961: 46 vdd.; Alkim, 1964: 169; Alkim, 1965: 8; Alkim, 1970: 31.

¹²⁹ Mellaart, 1961: 159; Duru, 1995: 69 vdd.; Umurtak, 2011: 35.

¹³⁰ Schmidt, 1932: 41; Arık, 1933: 22 vd.; Orthmann, 1963: tablo 2; Duru, 1972: 126; Huot, 1982: 72; Yakar, 1985: 198.

¹³¹ Mellink, 1961: 40; Orthmann, 1963: 45; Bittel, 1970; Seeher, 2000: 355 vd.

¹³² Palmieri, 1987: 67; şek.1; Palmieri-Frangipane, 1990: şek. 5; Frangipane, 1992: şek. 2; Frangipane, 1993: şek. 2; Frangipane, 1994a: 31; Frangipane, 1994b: 211 vd.; Frangipane, 1996: 65 vd.; Frangipane, 1997: 61; Frangipane, 1998: 291 vdd.; Frangipane, 2004: 399; Restelli, 2012: 68 vd.; Frangipane vd. 2014: 457 vd.; Frangipane vd. 2015.

¹³³ Alkim, 1970: 31 vd.

¹³⁴ Mellink, 1980: 506.

merkezler arasında; Erzurum’da, Cin Kalesi¹³⁵, Tilkitepe Höyüğü¹³⁶, Erzincan’da Doblaktepe Höyük¹³⁷, Beykomu Höyük¹³⁸, Altköy Kalesi¹³⁹ ve Bakacak Kalesi¹⁴⁰; Ardahan’da, Sengertepe Kalesi¹⁴¹, Adalar Höyük¹⁴², Şeytan Kalesi¹⁴³, Sınırtası Kalesi¹⁴⁴, Akçakale¹⁴⁵, Beşiktepe Kalesi¹⁴⁶, Karasal Höyük¹⁴⁷, ve Topyolu Mezarlık Alanı¹⁴⁸; Kars’ta Kızlar Kalesi¹⁴⁹, Sakasen Kalesi¹⁵⁰, Şaban Kalesi¹⁵¹, Budakveren Yerleşmesi¹⁵², Köroğlu Kalesi¹⁵³, Carcı Yerleşmesi I-II¹⁵⁴, Toprakkale¹⁵⁵, Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi¹⁵⁶, Yumrutepe Kalesi¹⁵⁷, Angut Kalesi¹⁵⁸, Atayurt-Kalecik Kalesi¹⁵⁹ gibi merkezleri örnek olarak verebiliriz.

2.1.4.1. Karaz Kültürü

M.Ö. IV. binyılın ikinci yarısından itibaren, Doğu Anadolu merkez olmak üzere Transkafkaslar, Kuzeybatı İran, Amik Ovası, Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar yayılmış olan Karaz Kültürü’nün ismi, orijin bölgesi ve yayılım alanı ile alakalı bilim dünyasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. İsrail’de *Khirbet Kerak/Bet Yerah*’da yapılan kazı sonucunda bu kültüre ait veriler bulunmuştur. İlk kazı yeri olmasından dolayı bu kültür, bazı bilim adamları tarafından *“Khirbet Kerak/Bet Yerah”* olarak

¹³⁵ Ceylan, 2001a: 73 vd.; Ceylan, 2008b: 65; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Cin Kalesi.

¹³⁶ Ceylan, 2001a: 74; Ceylan, 2008b: 67.

¹³⁷ Ceylan, 2004: 263-272; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Doblaktepe; Ceylan, 2008b: 127; Ceylan, 2015: 187.

¹³⁸ Ceylan, 2002a: 166 vd.; Ceylan, 2008b: 77; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Beykomu Höyük.

¹³⁹ Özgül-Ceylan vd. 2013: 281-282; Ceylan, 2015: 245.

¹⁴⁰ Özgül-Ceylan vd. 2013: 282; Ceylan, 2015: 246.

¹⁴¹ Bingöl, 2003: 169; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 101.

¹⁴² Bingöl, 2003: 167 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Adalar; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 111.

¹⁴³ Bingöl, 2003: 168; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 106.

¹⁴⁴ Bingöl, 2003: 171; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 96.

¹⁴⁵ Alp-Ceylan vd. 2007: 375 vd.; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 123.

¹⁴⁶ Bingöl, 2003: 167; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Beşiktepe; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 83.

¹⁴⁷ Bingöl, 2003: 170; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Karasal; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 109.

¹⁴⁸ Bingöl, 2003: 170 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Topyolu Mezarlığı; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 89.

¹⁴⁹ Ceylan, 2008b: 278 vd.; Ceylan-Bingöl vd. 2008: 137; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kızlar Kalesi.

¹⁵⁰ Ceylan, 2006: 108; Ceylan, 2008b: 224 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Sakasen.

¹⁵¹ Ceylan, 2006: 108; Ceylan, 2008b: 223; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Şaban.

¹⁵² Ceylan, 2007: 169 vd.; Ceylan, 2008b: 247; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Budakveren.

¹⁵³ Ceylan, 2005a: 194 vd.; Ceylan, 2008b: 186; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Köroğlu.

¹⁵⁴ Ceylan, 2006: 106 vd.; Ceylan, 2008b: 218; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Carcı.

¹⁵⁵ Ceylan, 2000: 53; Ceylan, 2001a: 53; Bingöl, 2003: 143; Ceylan, 2008b: 114; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Toprakkale/Sarıkamış.

¹⁵⁶ Ceylan, 2007: 169 vd.; Ceylan, 2008b: 115 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Budakveren.

¹⁵⁷ Ceylan, 2004: 266; Bingöl, 2003: 154; Ceylan, 2008b: 146; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Yumrutepe.

¹⁵⁸ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 384; Ceylan, 2015: 133.

¹⁵⁹ Bingöl-Ceylan vd. 2010: 385; Ceylan, 2015: 139.

isimlendirilmiştir¹⁶⁰. Bu kültüre daha sonra; “*Kura-Aras Kültürü*”¹⁶¹, “*Trans-Kafkasya’nın Eneolitik Kültürü*”¹⁶², “*Trans-Kafkasya Bakır Çağı*” veya “*Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği*”¹⁶³, “*Doğu Anadolu’nun Erken Tunç Çağı*” veya “*Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı*”¹⁶⁴, “*Eski Trans-Kafkasya Kültürü*”¹⁶⁵, “*Yanıktepe Kültürü*”¹⁶⁶ ve “*Karaz Kültürü*”¹⁶⁷ olmak üzere farklı isimler verilmiştir¹⁶⁸.

Yukarıda belirtilen görüşler, Karaz Kültürü’nün kökeni ve yayılım alanını ifade etmekte oldukça yetersizdir. Erzurum’da gerçekleştirilen Karaz¹⁶⁹, Pulur¹⁷⁰, Güzelova¹⁷¹ ve Sos Höyük¹⁷² kazıları, bu kültürün Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki ana merkezinin Erzurum olabileceği yönünde son derece önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca Erzurum’da BOTAŞ tarafından gerçekleştirilen Tasmacor¹⁷³, Tetikom¹⁷⁴, Büyükardıç¹⁷⁵ ve Güllüdere¹⁷⁶ kazıları neticesinde tespit edilen arkeolojik materyaller ve Erzurum Arkeoloji Müzesi’ndeki Karaz Kültürü’ne ait arkeolojik eserlerin zenginliği bu görüşü destekler niteliktedir.

Erzurum’da kazısı yapılan merkezler arasında yer alan Karaz Höyük, bölgede gerçekleştirilen kazı ve araştırmalar için önemli bir merkez özelliği taşımaktadır.

¹⁶⁰ Wright, 1937: 72 vd.; Maisler-Stekelis vd. 1952: 165 vdd.

¹⁶¹ Dzharidze, 1964: 2-9.

¹⁶² Piotrovskii, 1962: 7; Krupnov, 1964: 31-42; ayrı karşılaştırmalar için bk. Lang, 1970: 70.

¹⁶³ Bittel, 1945: 94-104; Amiran, 1952: 96 vdd.; Lloyd, 1956: 49-66. Ayrıntılı bilgi için bk. Lloyd, 1967: 41 vd.

¹⁶⁴ Burney, 1958: 165 vdd.; Mellaart, 1958: 9 vd.

¹⁶⁵ Lang, 1970: 71; Burney-Lang, 1971: 43 vdd.; Burney, 1977: 118 vd.

¹⁶⁶ Dyson, 1968: 14-16.

¹⁶⁷ Burney-Lang, 1971: 43 vdd.; Arsebük, 1974: 11 vd.; Pehlivan, 1990: 168-176; Bahar, 2004: 170.

¹⁶⁸ Pehlivan, 1990: 168-176; Ceylan, 2015: 477; Günaşdı: 2016: 117.

¹⁶⁹ Koşay, 1948: 165-169; Lamb, 1954: 23-28; Burney, 1958: 172; Koşay-Turfan, 1959: 350-413; Arsebük, 1974: 11 vdd.; Koşay, 1974: 53; Arsebük, 1979: 81-89; Koşay, 1984: 7 vd.; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Arsebük, 1986: 70; Pehlivan, 1990: 170-171; Pehlivan, 1994: 327 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76.

¹⁷⁰ Burney, 1958: 192; Koşay, 1962: 25-28; Koşay, 1964: 91-94; Koşay-Vary, 1964: 5-53; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 7-8; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Yakar, 1985: 302; Güneri, 1987: 54-58; Pehlivan, 1990: 170-171; Güneri, 1992: 153-155; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76; Ceylan, 2001b: 32, 37; Koçhan-Karaosmanoğlu vd. 2005: 10.

¹⁷¹ Koşay, 1964: 91-94; Koşay-Vary, 1967: 5-26; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 8; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Yakar, 1985: 302; Pehlivan, 1990: 170-171; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76.

¹⁷² Sagona, 1984: 248 vd.; Sagona vd. 1995: 193-218; Sagona-Sagona vd. 1996: 129-150; Sagona vd. 1997, 137-143; Sagona-Erkmen vd. 1998: 245-250; Sagona vd. 1999: 205-206; Sagona, 2000: 329-373; Sagona-Sagona, 2001: 129 vd.; Ceylan, 2005b: 21.

¹⁷³ Şenyurt, 2005a: 1 vdd.

¹⁷⁴ Şenyurt-Ekmen, 2005: 1 vdd.

¹⁷⁵ Şenyurt, 2005b: 1 vdd.

¹⁷⁶ Şenyurt-İbiş, 2005: 1 vdd.

Bundan dolayı, Doğu Anadolu ve çevresinde Karaz Höyük'le çağdaş ya da Karaz Kültürü'nün son evreleriyle paralellik gösteren tarihi ve arkeolojik merkezlerde görülen o döneme özgü kırmızı-siyah renkli, açkılı ve el yapımı keramikler, "Karaz Türü Keramik", "Hurri Keramiği", "Karaz Keramiği" ya da "Karaz Kültürü" olarak isimlendirilmiştir¹⁷⁷. 1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında Doğu Anadolu Bölgesi, Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır il ve ilçelerinde yürüttüğümüz yüzey çalışmaları neticesinde tespit ettiğimiz Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı yerleşmelerini "Karaz Kültürü", buralarda bulunan keramik verilerini ise "Karaz Keramiği" olarak isimlendirdik. Erzurum, Erzincan, Bayburt ve araştırma sahamız olan Kars ve Ardahan civarında bulunan tarih öncesi döneme tarihlendirilen çok sayıda arkeolojik merkezde teknik, biçim ve özellik açısından Karaz Keramiği ile kıyaslanabilecek keramik parçaları tespit edilmiştir¹⁷⁸.

Karaz Kültürü'nün mimari ve keramik verileri olmak üzere kendine has iki önemli özelliği bulunmaktadır. Kültürün mimarisinde, yuvarlak planlı yapılar ön plandadır. Portatif ocaklarla ısıtılan evler, tek girişlidir. Evler, 4-13 m. çapında inşa edilmişlerdir ve son derece kullanışlıdır¹⁷⁹.

El yapımı olan Karaz keramiği, terk renklidir. Astarlı ve açkılı olan Karaz keramiğinde süsleme, kabartma ve yiv tekniğiyle yapılmış olup genelde paralel, spiral ve birbirleriyle kesişen çizgilerden oluşmaktadır¹⁸⁰.

Çalışma sahamızda gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları sonucunda tespit ettiğimiz tarihi ve arkeolojik merkezlerde, Karaz Kültürü'ne ait bol miktarda keramik verisi bulunmuştur. Ardahan ve Kars illeri ve çevresinde, Karaz keramiğinin bol olması, bölgede Karaz Kültürü'nün yaygın olduğunu göstermesi bakımından son derece önem arz etmektedir.

¹⁷⁷ Burney-Lang, 1971: 43 vdd.; Arsebük, 1974: 11 vd.; Bahar, 2004: 170.

¹⁷⁸ Kökten, 1944: 482 vd.; Kökten, 1944: 675; Kökten, 1947: 465; Kökten, 1953: 193-194; Ceylan, 2001a: 71 vdd.; Ceylan, 2002a: 165 vdd.; Ceylan, 2003: 311 vdd.; Ceylan, 2008b: 1 vdd.; Ceylan, 2015: 1 vdd.

¹⁷⁹ Burney, 1961: 237 vdd.; Amiran, 1965: 167; Pehlivan, 1990: 171; Erzen, 1992: 17 vd.; Sagona-Zimansky, 2015: 167.

¹⁸⁰ Bittel, 1945: 94; Sukenik, 1947: 9-10; Koşay-Turfan, 1959: 359; Koşay-Vary, 1964: 15; Koşay-Vary, 1967: 9; Arsebük, 1979: 83 vd.; Koşay, 1984: 29-31; Pehlivan, 1984: 50; Güneri, 1987: 54 vd.; Pehlivan, 1990: 170 vd.; Kınal, 1991: 28 vd.; Sevin, 2003: 142.

2.2. Tarihi Çağlar

2.2.1. Hurriler

Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağ'ı boyunca Kafkaslar'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ yöresinden Kuzeybatı İran'a kadar yayılan Hurriler, yerleşmiş oldukları alanlarda etkin bir unsur olarak bulunmuşlardır¹⁸¹.

Hurriler'in anavatanı olarak Transkafkasya, Hazar Gölü ve Van Gölü önerilmektedir. Hurriler, M.Ö. III. binyılda anavatanlarından ayrılarak Mezopotamya'ya doğru göçmüşlerdir¹⁸². M.Ö. III. binyılın ortalarında Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkan ve zaman içerisinde Van Gölü'nün güneyinden başlayıp Güneydoğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Akdeniz'e doğru yayılım göstermişlerdir. M.Ö. II. binyılda Anadolu ve Suriye bölgelerinde oldukça önemli siyasi ve sosyal gelişmelerin gerçekleşmesini sağlayan bu kavim, günümüzde bilim dünyasında "Hurri" olarak isimlendirilmektedir¹⁸³.

Birçok bilim adamı Hurriler'in Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye kadar göç ettikleri topraklarda tespit edilen "**Karaz Kültürü**" ile çok yakın bir ilişkisi olduğunu iddia etmektedirler. Nitekim yazılı belgelere göre, M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve Doğu Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinin de sahibi olan Hurriler, M.Ö. 2. binin ikinci yarısında Eski Önasya tarihinde çok önemli rol üstlenmişlerdir¹⁸⁴.

Hurri dili üzerine gerçekleştirilen filolojik araştırmalar, Hurrice'nin Asyatik dil grubu özellikleri taşıdığını göstermektedir¹⁸⁵. Hurri dilinin, yaklaşık M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısından M.Ö. 2. binyılın sonuna kadar, Eski Yakın Doğu'da, Aşağı Zap Vadisi'nden Güneydoğu Anadolu'ya, hemen hemen Mezopotamya ve Suriye'nin kuzeyini kapsayan bir bölgede konuşulduğu bilinmektedir¹⁸⁶. Hurri dili bitişken (aglutinatif) diller arasında yer almaktadır ve kelimeler sonuna eklenen eklerle değişmektedir. Hurri dilinin bu özelliği, Türkçeye yakınlık göstermektedir. M.Ö. II.

¹⁸¹ Pehlivan, 1990: 171 vd.; Detaylı bilgi için bk. Burney-Lang, 1971.

¹⁸² Bahar, 2004: 182; Günbattı, 2007: 37.

¹⁸³ Alpman, 1981: 283; Wilhelm, 1994: 13 vd.; Günbattı, 2007: 37.

¹⁸⁴ Memiş, 2007: 32 vd.; Akurgal, 2007: 119 vd.

¹⁸⁵ Alpman, 1981: 283 vd.; Memiş, 2007: 38.

¹⁸⁶ Giorgieri, 2013: 84.

binyılın başlarında Kassit, Hitit ve Mitanniler'in Eski Önasya'ya göçleri sonucunda, Dicle Nehri'nin üst kısmında yaşayan Hurriler burayı terk ederek bütün Önasya'ya doğru yayılmışlardır. Hurriler'in yerleşmiş oldukları yerler arasında Anadolu da bulunmaktadır. Hurriler, Ön Asya'ya iki ana kol halinde yayılmışlardır. Bunlardan ilki Urmiye çevresinden Kuzey Mezopotamya'ya; daha büyük olan ikinci kol ise Malatya-Elazığ üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e ulaşmıştır. Son Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı boyunca, ulaştıkları coğrafyalarda etkili rol oynayan Hurriler, III. Ur sülalesinin yıkılmasından sonra, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, Orta Anadolu'daki varlıklarını devam ettirmişlerdir¹⁸⁷.

Konargöçer hayat tarzına sahip olan Hurriler'in, bu özelliklerini yaşam tarzlarına da yansıtmiş olduklarını Hurriler'e ait olan, Şanlıurfa ile Harran yakınlarında bulunan yuvarlak planlı ve kurulumu basit olan yapılardan anlayabilmekteyiz. Çapları 4-13 m. olan bu yapılar tek kapılıdır ve yapının merkezinde bir direk yer almaktadır. Yapılar kerpiçten inşa edilmiş olup, portatif ocaklarla ısıtılmaktadır¹⁸⁸. Araştırma sahamızın da içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Erzurum il sınırları içerisindeki Karaz¹⁸⁹, Pulur¹⁹⁰ ve Güzelova¹⁹¹ Höyükleri'nde yapılan kazılar sonucunda, bu kültüre ait kutsal ocaklar tespit edilmiştir.

Transkafkasya'da bulunan Hurri Kültürüne ait arkeolojik merkezler ile Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da tespit edilen aynı kültüre ait yerleşim yerleri, etkileşim içerisinde olmuşlardır. Buradan hareketle, Doğu Anadolu Bölgesi'nden Kafkaslar'a doğru bir etkileşimin olduğunu ifade edebiliriz. Kuzeybatı ile kurulan ilişkilerin ise Van Gölü çevresinde bulunan doğal yollar ve geçitler vasıtasıyla

¹⁸⁷ Kinal, 1941: 1028 vd.; Burney-Lang, 1971: 1 vdd.; Alpman, 1981: 290; Pehlivan, 1990: 171.

¹⁸⁸ Erzen, 1992: 17.

¹⁸⁹ Koşay, 1948: 165-169; Lamb, 1954: 23-28; Burney, 1958: 172; Koşay-Turfan, 1959: 350-413; Arsebük, 1974: 11 vdd.; Koşay, 1974: 53; Arsebük, 1979: 81-89; Koşay, 1984: 7 vdd.; Pehlivan, 1984: 12 vdd.; Arsebük, 1986: 70; Pehlivan, 1990: 170 vd.; Pehlivan, 1994: 327 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Karaz.

¹⁹⁰ Kökten, 1952: 167 vd.; Burney, 1958: 192; Koşay, 1962: 25 vd.; Koşay, 1964: 91 vd.; Koşay-Vary, 1964: 5 vdd.; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 7 vd.; Pehlivan, 1984: 12 vdd.; Yakar, 1985: 302; Güneri, 1987: 54 vd.; Pehlivan, 1990: 170 vd.; Güneri, 1992: 153 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75 vd.; Ceylan, 2001b: 32 vd.; Ceylan, 2002a: 168; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Pulur.

¹⁹¹ Koşay, 1964: 91 vd.; Koşay-Vary, 1967: 5 vdd.; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 8; Pehlivan, 1984: 12 vdd.; Yakar, 1985: 302; Pehlivan, 1990: 170 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75 vd.; Günaşdı, 2013: 137 vd.

sağlanmış olduğu muhtemeldir. Hurriler'in güney yönünde Van-Urmiye bağlantısını gerçekleştiren geçitler, oldukça önemli bir konuma sahiptir.

2.2.2. Diauehi / Dayaeni Krallığı

Diauehi hakkındaki ilk bilgiler, Asur kayıtlarında bulunmaktayken, sıl detaylı bilgiler Urartu kaynaklarında mevcuttur¹⁹². Asur kralı **Tiglath-Pleser I** (M.Ö. 1115-1077) dönemine ait olan ve Muş'un Bulanık Ovası'nda bulunan "**Yoncalı Yazıtı**", Diauehi/Dayaeni hakkında önemli bilgiler sunmaktadır¹⁹³:

"Tiglath-Pleser, güçlü kral, kâinatın kralı, Asur ülkesinin kralı, dünyanın dört tarafının kralı, Tumme'den Daiaeni'ye dek uzanan Nairi ülkesinin fatihi, Kirhi'den Büyük Deniz'e kadar yer alan ülkelerin fatihi."

Asur kaynaklarında görülen Daiaeni, daha sonra Urartu yazıtlarında geçen Diauehi ile eşleştirilmiştir¹⁹⁴. Daiaeni'nin sınırlarının, Muş'un Yoncalı Ovası'nda başlaması, Diauehi'nin hakim olduğu coğrafyayı gündeme getirmiştir. Diauehi'nin lokalizasyonu konusunda görüş bildiren **Burney**, ilk yayınlarında Diauehi toprakları için Yoncalı çevresini, yani Bulanık ile Malazgirt Ovası'nı önermiş, daha sonraki yayınlarında ise sınırlarını genişleterek Erzincan-Erzurum Ovaları'nı da Diauehi'nin sınırları içerisine dahil etmiş ve Diauehi'nin kuzey sınırlarını Doğu Karadeniz Dağları'nın güneyine kadar genişletmiştir¹⁹⁵. **Meyer**, Diauehi'nin sınırlarının Karadeniz'e ulaştığını belirtmektedir¹⁹⁶. **Herzfeld**, Diauehi'nin hakimiyet sahası olarak Oltu ve çevresini önererek, Çoruh'un doğduğu toprakları ifade etmektedir¹⁹⁷. **Salvini**, Diauehi'yi Erzurum'un kuzeyi ile Çoruh'un kaynak bölgelerine yerleştirirken, yeni yayınlarında ise Diauehi'nin sınırlarına Oltu (Taokhoi) ile Erzurum'u da dahil etmiştir¹⁹⁸. **Pehlivan**, Diauehi'yi Sarıkamış ile Aşkale arasına lokalize ederken, en geniş topraklarının ise kuzeyde Çoruh Vadisi, güneyde

¹⁹² Ceylan, 2017: (Baskıda).

¹⁹³ Luckenbill, 1926-27: 270 vd.; Adontz, 1946: 54; Salvini, 1967: 52 vd.

¹⁹⁴ Salvini, 2006: 32; Daiaeni ile Diauehi eşleşmesinde bütün bilim adamlarının fikir birliği yoktur. Ancak bilim adamlarının büyük bir bölümü bu eşleşmeyi kabul etmektedirler. Geniş bilgi için bak. Melikişvili, 1950: 26 vd.; Diakonoff, 1951: 277 vd.; Pehlivan, 1991: 22 vd.; Ceylan, 2015: 487 vd.; Ceylan, 2017: Baskıda.

¹⁹⁵ Burney, 1966: 50 vd.; Burney-Lang, 1971: 136 vd.

¹⁹⁶ Meyer, 1954: 379.

¹⁹⁷ Herzfeld, 1968: 121.

¹⁹⁸ Salvini, 1967: 22; Salvini, 2006: 64.

Erzincan-Varto arasına çizilecek sahanın içerisinde kaldığını belirtmektedir¹⁹⁹. *Ceylan* ise Diauehi'yi, Tercan ile Sarıkamış arasındaki bölgeye yerleştirmektedir. Ceylan, Diauehi'nin en geniş yayılım alanını, kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları'nın güney eteklerinden kısmen Gürcistan topraklarına, batıda Erzincan Ovası'na, doğuda Sarıkamış'a ve güneyde ise Muş-Bulanık-Varto bölgesini içerisine alan saha olarak belirtmektedir²⁰⁰.

Urartu Krallığı'nın kuzey seferleri incelendiğinde, bölgedeki en güçlü siyasi yapının Diauehi olduğu görülmektedir. Urartu krallarından **Menua** (M.Ö. 810-786), bölgeye seferler düzenlemiştir. Erzurum'un Yazılıtaş Köyü'nde kayalık üzerinde bulunan Yazılıtaş Yazıtı'nda, **Menua**'nın bölgeye yaptığı seferin ayrıntıları yer almaktadır²⁰¹:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralı kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha Kenti'ni.... Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;.... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi Kenti'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin.”

¹⁹⁹ Pehlivan, 1984: 82 vd.; Pehlivan, 1991: 30 vd.

²⁰⁰ Ceylan, 2015: 488; Ceylan, 2017: (Baskıda);

²⁰¹ Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 27; Tseretheli, 1939: no. 10-11, lev. 18-19, res. 32-35; König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: no. 36; Ceylan, 2002b: 14-15.

Yazıtta, Diauehi'nin başkenti olan Šašilu'nun²⁰² ele geçirilmiş olduğu, kral Utupurši'nin vergi vermek koşuluyla serbest bırakıldığı bildirilmektedir. Diauehi Krallığı böylece, artık vasal bir krallık haline almıştır²⁰³.

Urartu kralı Menua, Kuzeydoğu Anadolu'daki diğer bir yazıtında Diauehi'nin başkenti Šašilu'yu ele geçirmiş olduğunu bildirmektedir. Kars'ın Sarıkamış ilçesi, Süngütaş Köyü'nde bulunan, Süngütaş (Zivin) Yazıtı'nda şu ifadeler bulunmaktadır²⁰⁴:

... Minua der ki: Šašilu Şehri'ni ele geçirdim. Bu steli bana efendi olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...

Kral Menua'dan sonra Urartu tahtına geçen Arğişti I (M.Ö. 786-764), babasının politikalarını devam ettirmiştir. Menua'nın, Diauehi'yi vasal devlet haline getirerek vergi ödemeye zorunlu kılması uzun sürmemiş, Menua'nın ölümüyle Diauehi tekrar ayaklanmıştır. Diauehi üzerinde hakimiyet kurmak gayesiyle kral Arğişti, bölgeye sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Bölgedeki Urartu hâkimiyetini tekrar sağlayan kral, sistem değişikliğine gitmiştir. Vasal krallığı ortadan kaldıran kral, merkezden gönderdiği valiler (LUEN.NAM) aracılığıyla Diauehi'yi yönetmeye başlamıştır. Arğişti dönemine tarihlendirilen, Urartu Krallığı'nın en uzun yazıtı olan ve Van Kalesi'nde bulunan Arğişti kaya mezar odasının girişine yazdırılan "**Horhor Yazıtı**"nın 1. Sütununda, bu sefer şöyle anlatılmıştır²⁰⁵:

²⁰² Yazılıtaş Yazıtı'nda Diauehi'nin krali şehri olarak geçmektedir. Söz konusu şehir, Zivin Yazıtı'nda ve Van bölgesi Urartu yazıtlarında da geçmektedir. Hiç şüphesiz bölgenin en önemli şehridir. Diauehi krali Utupurşini'nin şehri olduğu yazıttan anlaşılmaktadır. Zengin bir şehir olduğu ise, Urartu kralına verilen ganimetten anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Ceylan, 2001b: 41 vd.; Günaşdı, 2016: 120 vd.; Özgül, 2016: 143 vd.; Ceylan, 2017: Baskıda.

²⁰³ Pehlivan, 1991: 33 vd.; Ceylan, 2017: Baskıda.

²⁰⁴ König, 1955-57: no. 24; Melikişvili, 1960: no. 37; Meşçaninov, 1931: 69 vd.; Meşçaninov, 1933: 407 vd.; Tseretheli, 1939: no. 10-11; Payne, 2006: 70.

²⁰⁵ Schulz, 1840: no. 2; Sayce, 1882: no. 37; Payne, 2006: 150 vd.

“I. Sütun: *Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, ve tanrı Šivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım...*”.

Argišti'nin, Diauehi üzerine yapmış olduğu sefer hakkında bilgi veren diğer bir yazıt ise “*Van Surp Pagos Kilisesi Yazıtı*”dır. Melikişvili, bu yazıtın, Horhor Yazıtı'nın bir parçası olduğunu ileri sürmüştür ancak tam olarak Horhor Yazıtı'nın kopyası değildir. Yazıtın bazı kısımları kopya niteliğinde olmasına rağmen, metnin bir kısmı farklılık göstermekte ve bir kısmı ise paralellik göstermektedir. Surp Pagos Yazıtı'nda, Urartu Devleti'nin Diauehi Krallığı'ndan ele geçirdiği ganimetler ve yıllık ödenecek verginin miktarı açıkça belirtilmektedir²⁰⁶:

Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diauhi Ülkesi(nin kralı) Utupurşini'yi yendi ve Abnulua Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti sefere çıktı. Argišti der ki: Diauhi (Ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar topladım ve Diauhi (Ülkesi)ne karşı sefere çıktım. ... ordum önünde göründü ... Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tan-rı Teiseba, tanrı Sivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım ...

Bia[] Ülkesi'ne ve Huša Ülkesi'ne kadar ilerledim. Didi Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Diauhi Ülkesi'nin kralı şehri Zua'yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi Ülkesi'ne doğru, ülke kapısından(?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada Ülkesi'ni, Aşqalaşi Ülkesi'ni ve Šašilu Şehri'nin ülkesini. 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın, 4.426 at, 10(?).478 büyükbaş hayvan ve 73.770 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım ettirdim(?): Šaški, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boylarının

²⁰⁶ Sayce, 1882: no. 45-46; Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. B1, tab. 26; Payne, 2006: 177 vd.

krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi Ülkesi'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi'li, Argiști'ye bu haracı verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyükbaş hayvan ve X on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı... Diauehi (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf (?) altın, 10.000 mina bakır, ... (baş) boğa, 100 (baş) inek, 500 (baş) koyun, 300 binek, ...

Bölgede, Argiști'ye ait diğer bir yazıt ise Ardahan ili, Hanak ilçesindeki **Hanak Yazıtı**'dır. Yazıtta şu ifadeler bulunmaktadır²⁰⁷:

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi ve ... de ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. ... Minua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: Tariu Ülkesi'ni ele geçirdim, ... Huşa Ülkesi'ne kadar ve Bia Ülkesi'ne kadar ilerledim ve Aşqalaşi Ülkesi'ne gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiști der ki: Diauehi Ülkesi'nin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria Şehri ... dışarıya attım ... Qu[Juni Şehri'ni ... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan, 7.000 ... 11 ... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim ve 50 şehir yaktım. Minua oğlu Argiști, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Her kim bu steli tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.

Argiști'nin bir diğer yazıtı olan ve Kars ili, Sarıkamış ilçesinden tespit edilen Sarıkamış Yazıtı'nda da Diauehi hakkında bilgiler vermektedir²⁰⁸:

... Ahuriani Şehri'ni, Aštu Şehri'nin(?) bölgesini ele geçirdim. ... tahıl deposu(?) tüm(?) Aštuhini Şehri için ... Etiuni Ülkesi'ni(?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler ... Argiști der ki: Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, Tanrı Şivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak

²⁰⁷ Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.; Payne, 2006: 185 vd.

²⁰⁸ Sarıkamış Yazıtı, Kars ili, Sarıkamış ilçesinin 5 km. uzağında yer alan ormanlık alan içerisindeki yapı kalıntıları arasında tespit edilmiş ve daha sonra bir cami duvarına örülmüştür. Bölgenin Rus işgaline uğradığı sırada çıkarılarak Gürcistan'a götürülmüştür. Çok büyük tahribata uğramış olan yazıt, Gürcistan Devlet Müzesi'nde bulunmaktadır. Nikolskii, 1893: 12; Sayce, 1894: 711-713; König, 1955-57: 89; Melikişvili, 1960: 130; Ceylan, 2001b: 42.

verdiler ... püskürttüm. Qa[] Şehri'ne kadar ... kovaladım. ... orada ... yüz ... 20 ... yüz ... yaktım. X yüz 50 ... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Argišti der ki: Her kim bu steli tahrip ederse veya her kim suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler ...

Diauehi toprakları, Argišti I döneminden itibaren, Urartu hakimiyetine geçmiştir. Urartu kralı Sarduri II (M.Ö. 764-735), iç ve dış politikada önemli değişiklikler yapmıştır. Bunun yanında batıya, kuzeye ve güneye saldırılar düzenleyerek ülkesinin zenginleşmesini sağlamıştır. Sarduri, babasının krallığı döneminde Urartu topraklarına katılan Diauehi bölgesine sefer düzenlemiştir. Sarduri'nin Diauehi bölgesi üzerine düzenlediği seferi anlatan iki adet yazıt mevcuttur. Yazıtlardan biri Erzurum ili, Pasinler ilçesine bağlı Güzelhisar Köyü'nde tespit edilmiştir. **Avnik (Güzelhisar) Yazıtı**'nda şu ifadeler bulunmaktadır²⁰⁹:

“...yaşam (?) (ının önemi)nden dolayı (?) oradan uzaklaştırdı (?). Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.”

Kral Sarduri'nin, Diauehi bölgesine gerçekleştirmiş olduğu seferi anlatan diğer yazıt ise, Çıldır Gölü'nün 2 km. batısındaki Taş Köprü'de yer almakta olan **Taşköprü Yazıtı**'dır. Yazıtta şu ifadeler kullanılmıştır²¹⁰.

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argišti oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş(?) Uhime Ülkesi'ni²¹¹ ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şehri'ni de ele geçirdim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim.”

Kaynaklarda bu coğrafyadan, Kral Sarduri'den sonra Urartu'nun yıkılışına kadar (M.Ö. 585'den önce) hiç söz edilmemiş olması, kendilerini **“Dünyanın Kralı”** şeklinde tanımlayan Diauehi ülkesinin, Urartu Krallığı'nın bir parçası konumuna

²⁰⁹ Orthmann, 1968-69: 77 vd.; Aydın, 1991: 323 vd.; Ceylan, 2008b: 110; Ceylan, 2003: 315; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Avnik; Günaşdı, 2016: 121.

²¹⁰ Marr, 1919; Meşçaninov, 1931-32: 160-164; König, 1955-57: no. 108; Melikişvili, 1960: no. 159; Payne, 2006: 239.

²¹¹ Uhime Ülkesi, Çıldır Gölü'nün güneyine lokalize edilmektedir.

gelmiş olduğunu göstermektedir. *Kızılırmak Barışı*'ndan (M.Ö. 585) hemen önce Doğu Anadolu Bölgesi'nin Med Devleti'nin egemenliği altına girdiği görülmektedir.

2.2.3. Urartu Devleti

Urartular, M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden M.Ö. VI. yüzyılın başlarına kadar, batıda Karasu-Fırat, kuzeyde Kuzey Ermenistan Dağları, doğuda İran Azerbaycan'ında yer alan Savalan Dağları, güneyde ise Zagros Dağları ile birleşen Doğu Toroslar arasında kalan geniş coğrafyaya yayılmışlardır²¹².

Urartu Krallığı'nın siyasi tarihini, iki kısımda incelemek mümkündür. M.Ö. XIII. yüzyıl ile M.Ö. IX. yüzyıllar arasını kapsayan birinci kısım, "Uruatri ve Nairi Konfederasyonları" olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem bilim adamları tarafından, "Urartu'nun Beylikler Dönemi"²¹³, "Urartu'nun Arkaik Çağı"²¹⁴, "Urartu'nun Prehistoryası"²¹⁵, "Urartu'nun Proto Tarihi"²¹⁶ veya "Kavimler Birliği"²¹⁷ olarak da isimlendirilmektedir. M.Ö. IX-VI. yüzyıllar arasını kapsayan ikinci devre ise, "Urartu Devleti" olarak isimlendirilmektedir²¹⁸.

M.Ö. II. binde, Hurri-Mitanni devletinin parçalanarak tarih sahnesinden çekilmesinden sonra, Assur devleti ile Doğu Anadolu arasındaki tampon bölge ortadan kalkmıştır. Bu olay neticesinde Assur Devleti, demir ve bakır gibi hammadde kaynakları ile hayvan sürüleri bakımından zengin bir bölge olan Doğu Anadolu bölgesine seferler düzenlemeye başlamıştır. Doğu Anadolu'da yer alan feodal beyler, aralarında birleşerek Assur tehlikesine karşı güç birliği yapmış ve "Uruatri ve Nairi Konfederasyonu"nu meydana getirmişlerdir²¹⁹.

²¹² Tarhan, 1978: 5; Salvini, 2006: 25; Salvini, 2011: 82; Pınarcık, 2014a: 36.

²¹³ Çilingiroğlu, 1994: 24; Çilingiroğlu, 2011: 167; Pınarcık, 2012: 460; Pınarcık, 2014a: 36.

²¹⁴ Tarhan, 1978: 85; Tarhan, 1982: 70; Ceylan, 1994: 167; Tarhan, 2011: 60; Pınarcık, 2012: 460.

²¹⁵ Salvini, 2011: 78.

²¹⁶ van Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 32; Tarhan, 1978: 5 vdd.; Tarhan, 1982: 70.

²¹⁷ Piotrovskii, 1969: 43.

²¹⁸ Tarhan, 1978: 6; Tarhan, 1982: 70 vd.; Pınarcık, 2014a: 36.

²¹⁹ Salvini, 1967: 17; Munr-Rankin, 1973: 274 vd.; Tarhan, 1978: 85; Frankel, 1979: 7 vd.; Tarhan, 1982: 70 vd.; Pehlivan, 1984: 76 vd.; Pehlivan, 1991: 22 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 27 vd; Bingöl, 2003: 77.

Uruatri²²⁰ adı ilk olarak, Asur kralı Salmanassar I (M.Ö. 1274-1245)'in Asur tapınağının yeniden inşasını belgeleyen yazıtında geçmektedir²²¹. Urartu tarihi için oldukça önem arz eden yazıtın bir kısmında şu ifadeler yer almaktadır²²²:

“... O zamanda, saltanatımın ilk günlerinde, ‘Uruatri Ülkesi’ bana karşı geldi ve bende ordularımı onlara karşı harekete geçirdim, onların ‘güçlü dağ kalelerine’ karşı yürüdüm... Himme, Uatgun, Masgun, Salva, Halia, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi ve 51 şehri güçlü orduları ile birlikte fethettim. Yaktım, yıktım bütün mallarını ganimet olarak aldım ve 3 gün içinde bütün Uruatri ülkesini efendim Assur’un ayağına getirdim...”

Asur kralı Tukulti Ninurta I (M.Ö. 1244-1208), saltanatının ilk yılında Assur’da bir sarayın yeniden inşa edilmesinden dolayı yazılan yazıtta, daha önce Uruatri olarak adlandırılan bölgeyi, **“Nairi²²³ Ülkesi”** olarak isimlendirmektedir. Yazıtta, Asur kralı Tukulti-Ninurta I’e **“Nairi Ülkeleri’nin Kralı”²²⁴** ünvanı verildiği belirtilmektedir²²⁵. Yazıtın bir kısmında şu ifadeler yer almaktadır²²⁶:

“Tukulti-Ninurta, ‘Evrenin Kralı’, Assur’un kralı, (dünyanın) dört bucağının kralı, tüm insanların güneşi, kudretli kral, Kardunias kralı ve Sümer ve Akkad’ın kralı, Yukarı Deniz’in ve Aşağı Deniz’in kralı, dağların ve geniş ovaların kralı, Subarei ve Quti kralı ve tüm “Nairi Ülkeleri’nin” kralı; Tanrıların onun kalpten arzuladıklarını ona bahsettikleri ve kudretinin görkemi nedeniyle, onu, dünyanın dört bölgesinin hükümdarı yaptıkları kral, ben; Evrenin Kralı, Assur’un kralı,

²²⁰ “Uruatri” terimi etnik bir isim olmayıp, Asurca “dağlık bölge” anlamına gelmektedir Bkz. Belli, 1982: 149.

²²¹ Tarhan, 1978: 91 vdd.; Pehlivan, 1984: 77; Balkan, 1985: 515; Salvini, 2006: 29; Salvini, 2011: 76 vd.; Sevin, 2012: 44.

²²² Luckenbill, 1926-27: 114; Diakonoff, 1952: no: 2; Grayson, 1972: 527; Pehlivan, 1984: 77; Grayson, 1991: 183; Ceylan, 1994: 167 vd.; Salvini, 2011: 77.

²²³ M. T. Tarhan, “Nairi” kelimesinin Urartu kelimesi ile eş anlamlı olduğunu savunmaktadır (Tarhan, 1978: 81; Tarhan, 1982: 99 vd.). Salmanassar III. döneminde “Nairi” kelimesi, etnik-coğrafi terim ve politik olarak iki anlamda kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. van Loon, 1966: 7; Salvini, 1967: 79; Tarhan, 1978: 81; Tarhan, 1982: 99 vd.

²²⁴ M.Ö. XIII. ve IX. yüzyıllarda Asur kaynaklarında geçen Nairi Ülkesi, yaklaşık olarak güneybatıda Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde ise Erzurum ile sınırlı geniş bir alandan meydana gelmektedir (Salvini, 2006: 32).

²²⁵ Belli, 1982: 149 vd.; Pehlivan, 1984: 77; Salvini, 2006: 31; Bingöl, 2003: 78.

²²⁶ Luckenbill, 1926-27: no. 142; Weidner, 1959: 10 vd.

Salmanassar'ın oğlu; Evrenin kralı, Assur'un Kralı Adad-Nirari'nin torunu”.

M.Ö. IX. yüzyılda, Van Gölü ve çevresinde dağınık halde bulunan beylikler, yavaş yavaş merkeziyetçi bir yapıya kavuşmuşlardır²²⁷. Urartu Devleti'nin kuruluş dönemi ile ilgili bilgileri Asur kayıtlarından edinmekteyiz. Salmanassar III (M.Ö. 858-824)'ün M.Ö. 858 yılında Urartu üzerine gerçekleştirmiş olduğu sefer hakkındaki bilgilere yazıtlardan ve Ninive'nin güneydoğusunda, İmgur-Ellil isimli eski bir kentin harabelerinde bulunan Balavat kapılarındaki tasvirlerden ulaşabilmekteyiz²²⁸. Salmanassar III'ün yıllıklarında, Urartu Devleti'nin ilk kralının **Arame**²²⁹/**Aramu**²³⁰, ilk başkentinin ise **Sugunia** olduğu ifade edilmektedir²³¹:

“... krallığımın başlangıcında, saltanatımın ilk yılında Hubuškia'dan hareket ettim. Sugunia'ya, Urartu'lu Arame'nin kralı şehrine yaklaştım. Şehre hücum ettim ve (şehri) ele geçirdim. Savaşçılarının çoğunu kılıçtan geçirdim. Ganimetlerini topladım. Şehrinin önünde kesilmiş başlardan bir sütun yaptım. Civardaki 14 şehir ateşle yaktım. Sugunia'dan hareket ettim. Nairi ülkesinin Denizi'ne²³² (Van Gölü) ulaştım ve Tanrılarıma kurbanlar kestim”.

A. Çilingiroğlu ve B. B. Piotrovkii, Sugunia'yı Van Gölü'nün güneybatısına yerleştirmektedir²³³. A. T. Olmstead, Sugunia kentinin Van Gölü'nün güneyinde, Siirt yakınlarında olduğunu ifade etmektedir²³⁴. M. Salvini ise “Nairi Denizi” olarak isimlendirilen denizin, “Urmiye Gölü” olduğunu ileri sürerken, Sugunia kentinin

²²⁷ Urartu Devleti'nin kuruluş aşaması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belli, 1982: 151 vd.; Tarhan, 1982: 69-114; Bilgiç, 1984: 39; Balkan, 1985: 515; Tarhan, 1986: 285-301; Çilingiroğlu, 1994; Çilingiroğlu, 1997: 1 vdd.

²²⁸ Belli, 1982: 150; Çilingiroğlu, 1994: 29.

²²⁹ Arame'nin kökeninin Urartu değil, Arami olduğu hususunda görüşler vardır. Arame isminin Aramiler kalıbına uyması, bu görüşü destekler niteliktedir (Bkz. Salvini, 2006: 36).

²³⁰ M. T. Tarhan, (Tarhan, 1982: 81; Tarhan, 2011: 60), M. Salvini (Salvini, 2011: 84), M. B. Baştürk (Baştürk, 2013: 69)'ün de aralarında bulunduğu birçok bilim insanı, Urartu Krallığı'nın kurucusu olarak Arame/Aramu'nun yerine Sarduri I.'yi göstermektedirler.

²³¹ Luckenbill, 1926-27: no. 598; Tarhan, 1978: 63; Belli, 1982: 151; Ceylan, 1994: 178; Çilingiroğlu, 1994: 29 vd.; Sevin, 2012: 47.

²³² “Nairi Denizi” nin lokalizasyonu konusunda bilim insanları arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. M. T. Tarhan (Tarhan, 1978: 68; Tarhan, 2011: 65) ve A. Çilingiroğlu (Çilingiroğlu, 1997: 17), Nairi Denizi'nin “Van Gölü” olduğunu savunmaktayken; M. Salvini (Salvini, 1995a: 45; Salvini, 2006: 37), Nairi Denizi'nin “Urmiye Gölü” olduğunu ileri sürmektedir.

²³³ Piotrovskii, 1967: 2.

²³⁴ Olmstead, 1975: 112.

konumunun Hubuškia ile ilişkili olduğunu, Hubuškia kentinin kuzeyde yani Yüksekova Vadisi'nde olduğunu varsayarsak Sugunia kentinin Urmiye Gölü'nün batısında bulunduğunu iddia etmektedir. Hubuškia kentinin Aşağı Büyük Zap ve Zagroslar arasında bulunan Revandiz Çayı civarında olduğu varsayılırsa, Sugunia kentinin Urmiye Gölü'nün güneyinde bulunan dağlık alanda aranması gerektiğini savunmaktadır²³⁵.

Balavat Kapısı'nın ilk bandında Salmanassar III'ün Sugunia kentini ele geçirdiği şu ifadelerle belirtilmiştir²³⁶:

“Urartu’lu Arame’nin kenti Sugunia’yi ele geçirdim.”

Sugunia kentinin yağmalanmasından sonra, Urartu'nun yeni başkenti Arzaşkun²³⁷ olmuştur. Salmanassar III tahta geçişinin üçüncü yılında (M.Ö. 855) Arzaşkun'a saldırmış ve kenti yakıp yıkmıştır²³⁸.

Salmanassar III'ün yirmi yedinci saltanat yılı (M.Ö. 832) kayıtlarında **“Urartu’lu Seduri”** adı ile karşımıza çıkan Sarduri I (M.Ö. 832-825), Urartu Devleti'nin ikinci kurucusu olarak kabul edilmektedir²³⁹.

Urartu Krallığı'na ait tespit edilen ilk yazıt, Sarduri I dönemine tarihlendirilen Madır Burcu (Sardur Burcu) isimli yazıttır. Van Kalesi'nin kuzeybatısında yer alan yazıt, 13 x 47 m. ebatlarındadır. Yazıtta Seduri/Sarduri I, Madır Burcu'nda kendisini **“Büyük Kral Lutipri'nin²⁴⁰ oğlu”** olarak isimlendirmektedir. Madır Burcu Yazıtı'ndan, Sarduri I'in kral Arame ile kan bağıının olmadığı anlaşılmaktadır²⁴¹:

²³⁵ Salvini, 1995a: 45; Salvini, 2006: 37.

²³⁶ Luckenbill, 1926-27: 614; Belli, 1982: 151; Ceylan, 1994: 179.

²³⁷ Arzaşkun kentinin lokalizasyonu hususunda bilim dünyasında görüş ayrılıkları mevcuttur. M. Salvini (Salvini, 2006: 40 vd.), Arzaşkun'u L. D. Levine'nin (Levine, 1977) eserinden yola çıkarak Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısına lokalize etmektedir. C. Burney (Burney, 1966: 61), M. N. van Loon (van Loon, 1966: 7) ve A. Çilingiroğlu (Çilingiroğlu, 1976: 65) Arzaşkun'u Van Gölü'nün kuzeybatısına, Bulanık civarına yerleştirmektedirken, J. V. Kinnier-Wilson (Kinnier-Wilson, 1962) ise Van Gölü'nün kuzeydoğu ve doğusuna yerleştirmektedir.

²³⁸ Sevin, 2012: 47.

²³⁹ Çilingiroğlu, 1994: 37; Çilingiroğlu, 1997: 25; Salvini, 2006: 43.

²⁴⁰ Lutipri ismi, Asur kralı Assur-Nasirpal II'nin yazıtlarında Lapturi/Laburu olarak karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Tarhan, 1982: 92).

²⁴¹ Lehmann-Haupt, 1928-1935: no: 1-1; König, 1955-57: no. 1a; Melikişvili, 1960: no. 1; Sayce, 1882: no. 1; Jensen, 1893: 375-381; Sandalgian, 1900: no. 1-1; Lehmann-Haupt, 1907: 62; Vrouyr, 1952: 5; Salvini, 1967: 13-14; Tarhan, 1982: 91; Wilhelm, 1986: 101-113; Ceylan, 1994: 181; Çilingiroğlu, 1994: 37 vd.; Çilingiroğlu, 1997: 25; Sevin, 2005: 73; Salvini, 2006: 43.

Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi Ülkesi'nin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu²⁴² Şehri'nden getirttim ve bu duvarı yaptırđım.

Sarduri I döneminde, devletin başkenti Arzaşkun'dan, Van Gölü'nün kıyısında, Van'ın 5 km. batısında bulunan Tuşpa'ya²⁴³ taşınmıştır²⁴⁴. 1655 yılında Van'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, dev kayalığı "diz çökmüş deve"ye benzetmektedir²⁴⁵.

Sarduri I'den sonra Urartu Krallığı tahtına Kral İşpuini²⁴⁶ (M.Ö. 825-810) geçmiştir. İşpuini, Tuşpa'yı kontrol altında tutmak ve yol güvenliğini sağlamak amacıyla, Tuşpa ve civarında sayısız tapınak, kale ve birçok yapı inşa ettirmiştir. Fakat bu yapılardan birçoğu günümüze kadar ulaşamamıştır²⁴⁷.

Kral İşpuini dönemi ile alakalı bizlere bilgi veren çok sayıda yazıt bulunmuştur. Tespit edilen yazıtların çoğu yapı yazıtlarıdır²⁴⁸. İşpuini dönemine tarihlendirilen Patnos²⁴⁹, Zivistan²⁵⁰, Aşağı Anzaf²⁵¹ yazıtlarında, inşa edilen kaleler ile ilgili bilgi bulunmaktadır. İşpuini döneminde kuzeye doğru Ağrı, Eleşkirt ve Patnos bölgelerine seferler düzenlenmiş, bu bölgelerin Urartu egemenliğine girmesi sağlanmıştır.

²⁴² "Alniunu" şehri, bugünkü Van Kalesi'nin 17 km. güneyinde, Edremit'in doğusunda yer almaktadır. Şehirde, döneminin en önemli taşocağı atölyesinin bulunduğu bilinmektedir.

²⁴³ Tuşpa klasik dönemde "Thosp/Thospia", "Thospitis lacus"; Ortaçağ'da ise "Tosp/Dosp" olarak isimlendirilmiştir. Tuşpa ismi, Asur kaynaklarında "Turuşpa" olarak geçmektedir (Tarhan, 1994: 22; Sevin, 2005: 73; Tarhan, 2005: 126; Tarhan, 2011: 60; Sevin, 2012: 49).

²⁴⁴ Tarhan, 1982: 91; Sevin, 2005: 73; Tarhan, 2005: 126; Salvini, 2006: 43.

²⁴⁵ Çelebi, 1970: 216 vd.

²⁴⁶ İşpuini'nin tahta geçiş tarihleriyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. M. T. Tarhan ve A. Ceylan **M.Ö. 830/825-810** tarihlerini verirken Tarhan, 1983a: 303 vd.; Ceylan, 1994: 184; V. Sevin, **M.Ö. 830- 828** olarak vermektedir. O. Belli, krallık yılları için **M.Ö. 830- 810** yıllarını önermektedir. Bak, Belli, 2004: 56; Çilingiroğlu, İşpuini'nin krallık yıllarını **M.Ö. 825/824-810** olarak belirtmektedir. Bak, Çilingiroğlu, 1994: 42; Erzen ise **M.Ö. 830-810** tarihlerini benimsemiştir. Bak. Erzen, 1992: 26. Salvini krallık yıllarını **M.Ö. 825-810** olarak vermektedir. Bak. Salvini, 1976: 15.

²⁴⁷ Erzen, 1992: 28; Çilingiroğlu, 1994: 42 vd.

²⁴⁸ Urartularda yazıtlar birçok amaç için yazılmıştır. Amaçları açısından Urartu yazıtları; Zafer Yazıtları, Adak Yazıtları, Yapı Yazıtları, Kanal Yazıtları, Depo Yazıtları, Lanet Yazıtları olmak üzere altı bölüme ayrılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Ceylan-Ceylan, 2015: 9-26.

²⁴⁹ Melikişvili, 1960: 14 vd.

²⁵⁰ Melikişvili, 1960: 4 vd.

²⁵¹ Hulin, 1960: 205-207; Çilingiroğlu, 1994: 42 vd.; Payne, 2006: 281.

Urartu kralı İşpuini döneminde inşa ettirilen en önemli yazıtlardan bir tanesi de, Keli-Şin (Kelişin) stelidir²⁵². Bu stelde, M.Ö. 9. yüzyılda Yakın Doğu'nun en önemli kutsal kentlerinden birisi olan Musaşir²⁵³ kentinin İşpuini tarafından ele geçirildiği ile ilgili bilgiler mevcuttur²⁵⁴. Kelişin Yazıtı'nda Musaşir şehrinin ele geçirilmesi şu ifadelerle anlatılmaktadır²⁵⁵:

Büyük kral, güçlü kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Ardini şehrine, tanrı Haldi'nin huzuruna geldikleri zaman, bir tapınak yaptırıldılar ve tanrı Haldi'ye bir stel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan(?), sundu, bakır ... lar sundu, bakır kaplar sundu, ... sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. (Bunları) Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi'ye verdi. 1.112 büyükbaş hayvan, 9.120 gönüllü(?) (getirilen) dişi keçi ve kuzu ve 12.480 büyük dişi keçiyi, kurban etti. Sarduri oğlu İşpuini, büyük kral, güçlü kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, tanrı Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldiği zaman, tanrı Haldi'nin kuvvetiyle bu tarla ... Bunlar Haldi kapısı önünde yola kondu. Ardini Şehri'nin Haldi kapısına sığır gönüllü(?) getirsinler. Bir şeyler satın aldıkları zaman, tanrı Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldikleri zaman, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldi'ye büyükbaş hayvan, kurban olarak sundular ve dediler ki: Her kim Haldi kapısından büyükbaş hayvan götürürse, o kişi kendi mahvını hiçe sayar. Her kim başka birininkini götürmeye kalkarsa ... (çalmış olanı) koparacak ... Eğer bir kimse Ardini Şehri'nde bulunursa ve biri

²⁵² Benedict, 1961: 359 vd.; Erzen, 1992: 29; Ceylan, 1994: 186; Çilingiroğlu, 1994: 42 vd.

²⁵³ Tapınak hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Çilingiroğlu, 1994: 43.

²⁵⁴ Belli, 1982; Çilingiroğlu, 1994: 43; Sevin, 2011: 442.

²⁵⁵ Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 12; König, 1955-57: no. 9; Melikişvili, 1960: no. 9; Sayce, 1882: 663 vd.; Sayce, 1885: 20; Belck-Lehmann, 1893: 389 vd.; Sayce, 1893: 32; Sayce, 1894: 691 vd.; Morgan, 1896: 262 vdd.; Sandalgian, 1900: no. 2, 45; Sayce, 1901: 653 vd.; Basmadjyan, 1903: 137 vd.; Belck-Messerschmidt, 1904: 2 vd.; Sayce, 1904: 611 vd.; Sayce, 1906: 611 vd.; Lehmann-Haupt, 1907: 64; Sandalgian, 1913: 393 vd.; Minorskii, 1917: 145 vd.; Goetze, 1930: 99 vd.; Ebeling, 1931: 225 vd.; Lehmann-Haupt, 1931: 148 vd.; Friedrich, 1932: 42 vd.; Tseretheli, 1933: 1 vd.; Tseretheli, 1935: 85; Amin, 1952: 53 vd.; Tseretheli, 1953: 131 vd.; Benedict, 1961: 359 vd.; Edmonds, 1966: 159 vd.; Salvini, 1976-80: 568 vd.; Salvini, 1979: 170 vd.; Salvini, 1984: 63 vd.; Mayer, 1988: 21 vd.; Salvini, 1995b: 43; Çilingiroğlu, 1997: 28; Payne, 2006: 55 vd.

başkasının büyükbaş hayvanı Haldi kapısından götürmeye kalktığını duyarsa (ve bunu saklarsa), tanrı Haldi, soyunu dünya üzerinden yok etsin. Her kim bu steli bu yerden sökerse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa ve “Gel, tahrip et!” derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Šivini ve Ardini Şehri'nin (bütün) tanrıları, soyunu yeryüzünden yok etsinler.

Yazıtta geçen “Ardini Şehri” nin Urartuca olduğu, Asurcadaki karşılığının ise “Musaşir” olduğu bilinmektedir.

Kral Menua/Minua (M.Ö. 810-786) döneminde doğu, kuzeydoğu, güneydoğu ve batı yönünde genişleyen ülke en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bu dönemde yapılan seferlerin sonucunda devletin sınırları; batıda Fırat hattına, kuzeyde ise Aras Ovası'na kadar genişlemiştir²⁵⁶.

Menua döneminde gerçekleştirilen askeri seferler ile ilgili bilgilere, bu dönemde inşa edilen kaleler ve tespit edilen yazıtlardan ulaşabilmekteyiz. Urartu Devleti'nde 120 yazıt ile en çok yazıt bırakan kral Menua'nın gerçekleştirmiş olduğu ilk seferini anlatan yazıtta şu ifadeler yer almaktadır²⁵⁷:

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri Şehri'nde kusursuz bir şekilde kale yaptırdı.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman, Šatiru Ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Huradinaku Şehri'ni aldı, Gidimaru Şehri'ni aldı ve Šatiru Ülkesini de aldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı, Huradinaku Şehri'ni ve Gidamuru Şehri'ni ele geçirdi. Šatiru Ülkesi'ni ve Tarzu'anana Şehri'ni aldı. Buštu ülkesine ve Malmali Ülkesi'ne doğru ilerledi. Daha önce hiçbir kral Huradinaku Şehri'ni ele geçirmemişti, hiç

²⁵⁶ Belli, 1982: 156; Ceylan, 1994: 189 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 55 vd.; Salvini, 2006: 58 vd.

²⁵⁷ Balkan, 1960: 133 vd.; Payne, 2006: 73 vd.

kimse onu yağma edememişti. Tanrı Haldi onu İşpuini oğlu Minua'ya verdi. O, Huradinaku Şehri'ni ele geçirdi ve yerle bir etti.

Aynı yıl Alzi Ülkesi'nde ayaklanma oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı. İşpuini oğlu Minua için Qutume Şehri'ni yerle bir etti, Alzi Ülkesi'ni ele geçirdi ve Şaşnu Ülkesi'ni ele geçirdi.

Qutume Şehri'nde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi.....Teiseba, tanrı Şivini (ve bütün) dünyanın tanrılarıEkilecek tarlalarbağlar.....Şuruli Ülkesi'nde..... Minua'nın...

Argiştı I (M.Ö. 786-764) döneminde, Akdeniz ticaret yollarını Urartu hakimiyetine alabilmek için Asur üzerine seferler gerçekleştirilmiştir. Bu seferler sonucunda, Argiştı I'in saltanatının beşinci yılında, Asurlar'a ait olan birçok yerleşmede Urartu hakimiyeti sağlanmıştır. Saltanatının sekizinci yılında ise Argiştı I'in Asur ordusu karşısında başarı elde ettiği bilinmektedir²⁵⁸.

Argiştı I, Van Kalesi'nin güneybatısında yer alan ve kendi adıyla anılan kaya mezarının üzerine ve çevresine, şüana kadar tespit edilen en uzun Urartu yazıtını inşa ettirmiştir. “Horhor Yazıtları” veya “Horhor Kroniği” olarak adlandırılan bu yazıtta, kuzey ülkelerine gerçekleştirilen seferler neticesinde ele geçirilen topraklardan ve Argiştı'nin inşa faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Yine Horhor Yazıtında, Argiştı I'in Diauehi üzerine yapmış olduğu sefer hakkında bilgiler verilmiştir. Yazıtta bu sefer hakkında şu ifadeler yer almaktadır²⁵⁹:

“...Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivini'ye yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım...”

Horhor Yazıtı'nın devamında, Argiştı I'in kuzeydoğuya gerçekleştirmiş olduğu sefer sonucunda Erzurum ve Gökçe Göl arasında bulunan toprakların büyük bir kısmının

²⁵⁸ Erzen, 1992: 30; Salvini, 1995b: 58 vd.

²⁵⁹ Schulz, 1840: no. 2; Mordtmann, 1872: no. 30; Robert, 1876: 169-176; Sayce, 1882: no. 37; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 117 vd.; Salvini-Salvini, 1992: 9-23; Payne, 2006: 150.

Urartu topraklarına katılmış olduğu yazılıdır²⁶⁰. Yazıtta, sefer şu şekilde ifade edilmiştir²⁶¹:

Şeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biaini Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabaha Ülkesi'ni ele geçirdim ... Uzinabitarna Şehri'ne ve Büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. İgani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahi Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve krali şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Arğişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. ...

Arğişti I, kuzeye yapmış olduğu seferleri tamamladıktan sonra, batıya yönelmiştir. M.Ö. 783-782 yılları arasında, batıda yer alan Hati ülkesine sefer gerçekleştirilmiştir²⁶². Horhor Yazıtı'nın II. sütununda bu sefer şu şekilde ifade edilmiştir²⁶³:

... Minua oğlu Arğişti der ki: Tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hati Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niriba Ülkesi'nin vadisini(?) ele geçirdim, ... Ülkesi'nin tahkimatlı [Jurmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Krali şehir [Jadani'yi ele geçirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hati Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası(?) ... altındaki Piteira Şehri'ne, Mannua Ülkesi'ne ve Qa[Jani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar götürdüm. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 2.539 delikanlı, 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadın

²⁶⁰ Çilingiroğlu, 1983: 32 vd.; Zimansky, 1985: 58; Ceylan, 1994: 195; Salvini, 1995b: 68 vd.

²⁶¹ Schulz, 1840: no. 2; Mordtmann, 1872: no. 30; Robert, 1876: 169-176; Sayce, 1882: no. 37; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 117-119; Salvini-Salvini, 1992: 9-23; Payne, 2006: 150 vd.

²⁶² Melikişvili, 1960: 127.

²⁶³ Schulz, 1840: no. 3; Mordtmann, 1872: no. 32; Sayce, 1882: no. 38; Guyard, 1883: 518-519; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 119-122; Sayce, 1893: 28; Payne, 2006: 157 vd.

götürdüm, toplam 29.284 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm at, 17.962 büyükbaş hayvan ve ... küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Minua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. ...

M.Ö. 781 yılında, Batı İran'da bulunan Mana ve Barşua ülkeleri Assur ve Medler'in de yardımlarıyla Urartu'ya karşı isyan etmişlerdir. Bu isyanlar sonucunda Argiști I; Buştu, Şarara, Babilu ve Barşua ülkeleri üzerine sefere çıkmıştır²⁶⁴. Bu sefer Horhor Yazıtı'nın III. sütununda şu şekilde ifade edilmiştir²⁶⁵:

... Buştu Ülkesi'nin Şarara Şehri'ni ele geçirdim ... Babilu Şehri'nin ülkesine karşı ... Baruata Ülkesi'ne ve Barşua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Barşua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım ... 5(?)040 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm ... at, ... 9(?)87 büyükbaş hayvan ve 11 ... 5 ... küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. ...

Argiști I dönemindeki önemli gelişmelerden biri ise Anadolu ve Türk Tarihi açısından oldukça büyük önem arz eden Kimmerler ve İskitler'in ilk kez Urartu kaynaklarında görülmesi olmuştur. Horhor Yazıtı'nın V. sütununda İskitler ile ilgili şu ifadeler bulunmaktadır²⁶⁶:

...Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm...

Argiști I'den sonra Urartu tahtına çıkan Sarduri II (M.Ö. 764-735), babası Argiști I'den miras kalan güçlü siyasi ve ekonomik durumu devam ettirmeye çalışmış ve babasının izini takip etmiştir. Argiști I, kuzey ve doğuya başarılı askeri seferler düzenlemiş olduğundan Sarduri II döneminde, buralarda Urartu Krallığı'nı uğraştıracak bir güç yoktur. Bundan dolayı Sarduri II, yönünü batı ve kuzeybatıya

²⁶⁴ Levine, 1974: 106 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 71; Salvini, 1995b: 71 vd.

²⁶⁵ Schulz, 1840: no. 4; Mordtmann, 1872: no. 33; Sayce, 1882: no. 39; Guyard, 1883: 519; Sayce, 1888: 15 vd.; Sayce, 1890: 122-125; Sayce, 1893: 28; Payne, 2006: 159 vd.

²⁶⁶ Schulz, 1840: no. 6; Mordtmann, 1872: no. 35; Sayce, 1882: no. 43; Guyard, 1883: 520; Sayce, 1888: 19; Sayce, 1890: 129-132; Payne, 2006: 172.

çevirmiştir. Sarduri II'nin bu bölgelere sefer düzenlemesinin başlıca sebepleri arasında Urartu'nun batı dünyasına açılmasına olanak sağlamak ve bu bölgede ülkesi için pazar yerleri ele geçirmek isteği gösterilebilir. Sarduri II'nin batı seferleri hakkındaki bilgilere, Malatya'nın 30 km. uzağındaki İzoli (Habibuşağı) Köyü'nün yakınlarında bulunan Kömürhan/İzoli Yazıtı'ndan ulaşmaktayız. İzoli Yazıtı'nda bu sefer hakkında şu ifadeler yer almaktadır²⁶⁷:

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Melitea Ülkesi'nin kralını Şaha oğlu Hilaruada'yı yendi. Onu Argiştı oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiştı oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Fırat Irmağı durgundu(?). Oradan hiçbir kral karşıya geçmemişti. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Tumişki Şehri'nin önünde savaşçılarım arasında karşıya geçtim ve aynı gün ülkeye doğru ilerledim, Qala'ani Ülkesi'nin güneyinden geçtim. Melitea Şehri'nin kuzeyindeki Karniş Dağları'na vardım. Zapşa Şehri'nin ötesindeki(?) Muşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Bir gün içinde 14 kale ve 80(?) şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım...

Bir başka sebep ise, Anadolu ile Kuzey Suriye arasındaki ticaret yollarını kontrol altına almaktır. Sarduri II, bu amacını gerçekleştirebilmek için Fırat Nehri'nin batısına başarılı bir sefer gerçekleştirmiştir. Bu seferlerden biri Kumahalhi üzerine yapılmıştır. Bu sefer neticesinde Urartu Devleti, Akdeniz'e açılma hedefi doğrultusunda bir adım daha atmış oldu. Urartu Devleti'nin lehine sonuçlanan bu seferler, Urartu Devleti ve Asur'u karşı karşıya getirmiştir. M.Ö. 753-752 yılları arasında gerçekleşen bu savaş da, Urartu Devleti lehine sonuçlanmıştır. Sarduri II

²⁶⁷ König, 1955-57: no. 104; Melikişvili, 1960: no. 158; Mühlbachs, 1840: 70-75; Grotefend, 1845: 125-126; Mordtmann, 1872: no. 39; Sayce, 1882: no. 50; Sayce, 1888: 19; Sayce, 1893: 30; Sandaljian, 1900: no. 30; Vrouyr, 1952: 13; Kalaç, 1956: 349-354; Beran, 1957: 133-145; Salvini, 1986: 31-34; Başgelen, 2001: 25; Payne, 2006: 237 vd.

Van'da bir kilisenin inşa yazıtında Asur kralı Adad-Nirari'yi mağlup ettiği savaş anlatılmaktadır²⁶⁸.

Sarduri II, batı ve kuzeybatıya yapmış olduğu seferleri sonuçlandırdıktan sonra kuzey ve doğu bölgelerinde ayaklanan topluluklar üzerine sefer gerçekleştirmiştir. Bu sefer, Hazine Kapı veya Analıkız Yazıtı olarak isimlendirilen yazıtta şu ifadelerle anlatılmaktadır²⁶⁹:

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sfeere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Argiști oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Babilu Ülkesi'ni ele geçirdim. Baruata Ülkesi'ne kadar ilerledim...”

Urartu Devleti'nin Kars-Ardahan bölgesine egemen olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur. Bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticesinde tespit edilen çok sayıda kale ve yerleşme, Urartu Devleti'nin bölgedeki varlığını kanıtlamaktadır. Gerek kaleler ve gerekse Urartu yazıtları bölge tarihini aydınlatacak niteliktedir.

2.2.4. Kimmerler ve İskitler

Kimmerler, “Proto Türkler” olarak kabul edilen atlı kavimler medeniyetinin ilk öncüleridir. Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluşturan topluluğun, M.Ö. II. bin ile M.Ö. VIII. yüzyıllar arasında, adı Kimmer'den türemiş olan Kırım merkez olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşadığı düşünülmektedir. M.Ö. VIII. yüzyıl ile M.Ö. 500 arasındaki dönemde ise Kimmerler, İskit akınları dolayısıyla güneye ve batıya doğru çeşitli ülkelere göç etmişlerdir²⁷⁰.

Çin Seddinden Tuna Nehri'ne dek, 7000 km.'den daha geniş bir sahaya yayılmış olan İskitler ise, atlı kavimler medeniyetinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

²⁶⁸ Melikişvili, 1960: 156; Erzen, 1992: 32; Ceylan, 1994: 201; Çilingiroğlu, 1994: 82; Salvini, 1995b: 78 vdd.

²⁶⁹ Schulz, 1840: no. 12; Sarkisian, 1864: 263; Mordtmann, 1872: no. 40; Robert, 1876: 146-168; Sayce, 1882: no. 49; Sayce, 1888: 4; Sayce, 1893: 29; Sandalgian, 1900: no. 27; Sayce, 1914: 75-77; Marr-Orbeli, 1922: 42 vd.; Tseretheli, 1928: no. A.; Sayce, 1929: no. 93; Payne, 2006: 208 vdd.

²⁷⁰ Tarhan, 1983b: 109; Müderrisoğlu, 1986: 15; Tarhan, 2002: 602; Tellioğlu, 2004: 16; Çoban, 2015: 121.

İskitler, çok geniş bir sahaya yayıldıkları için, birçok kavmin yazılı belgelerinde farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. İskit adı; Tevrat'ta “**Aşkenaz/Askenaz**”, Grek kaynaklarında “**Skythai**”, Asur kaynaklarında “**Aşguzai**”, Pers kaynaklarında “**Saka**”, Çin kaynaklarında ise “**Sai**” ve “**Sai-wang**” şeklinde geçmektedir²⁷¹.

İskitlerin kökeni meselesi hususunda bilim dünyasında görüş birliği bulunmamaktadır. Antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılar neticesinde ele geçirilen buluntularda, İskitler'in kökenini bizlere net olarak açıklayacak yeterli bilgi maalesef bulunmamaktadır. Bundan dolayı İskitler'in kökeni üzerine birçok iddia bulunmaktadır. Bu görüşleri üç ana grup altında açıklamak mümkündür: İskitler'in İrani bir kavim olduğu görüşü, İskitler'in Slavlığı görüşü ve bu görüşler içerisinde en kuvvetlisi olan İskitler'in Ural-Altay ırkına mensup olduğu görüşüdür. İskitler'in İrani bir kavim olduğunu savunan bilim adamları, iddialarına dayanak olarak İskit dili ve dini ile İran dili ve dini arasında bağlantı kurmaya çalışmaktadırlar. Bu görüşü savunan bilim adamları arasında **Von der Osten**²⁷² ve **Grousset**²⁷³ bulunmaktadır. İskitler'in Slavlığını savunan bilim adamları ise arkeolojik kazılar neticesinde tespit edilen verileri dayanak olarak göstermektedirler. Bu görüşü destekleyen bilim adamları arasında **Zabelin**²⁷⁴, **Mordtmann**²⁷⁵, **Meyer**²⁷⁶ ve **Guboğlu**²⁷⁷ sayılabilir²⁷⁸.

İskitler ile aynı sahada, Çin sınırına yakın bölgede Hunlar'ın atası olarak bilinen Hiung-nular, onların batı tarafında ise başka bir Türk kavmi Massagetler bulunmaktaydı. Hiung-nu kabileleri sürekli Çin sınırlarına yağma seferler yapmakta ve Çin'e büyük zararlar vermekteydiler. M.Ö. 800'lü yıllarda, Çin İmparatoru Suan (M.Ö. 827-781), Hiung-nu'lar üzerine sefer düzenledi. Bu sefer sonucunda Hiung-nu'lar, Çin sınırlarının batısına kadar gerilediler. Hiung-nu'lar batıya doğru çekilirken, komşuları Massagetler'i yerlerinden ettiler. Yurtlarını terkeden Massagetler de daha batıdaki İskitler üzerine saldırı düzenlediler. Saldırı neticesinde

²⁷¹ Çay-Durmuş, 2002: 576; Durmuş, 2002: 620; Durmuş, 2008a: 3 vd.; Durmuş, 2009: 12; Tarhan, 2002: 603; Dönmez-Çakmak, 2010: 88; Durmuş, 2012: 9, 41 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2013: 114 vd.

²⁷² Von der Osten, 1956: 1 vdd.

²⁷³ Grousset, 1996: 21 vd.

²⁷⁴ Zabelin, 1876: 1 vdd.

²⁷⁵ Mordtmann, 1870: 1 vd.

²⁷⁶ Meyer, 1926: 905

²⁷⁷ Guboğlu, 1981: 753.

²⁷⁸ Çay-Durmuş, 2002: 580; Durmuş, 2002: 620 vd.; Durmuş, 2008a: 13 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2013: 119 vd.

batıya göç etmek zorunda kalan İskitler de Kırım yarımadası çevresinde bulunan Kimmerler'in üzerine yürüdüler. İskitler'in, Kimmerler'e yaptıkları baskı neticesinde Kimmerler, merkezi Kafkasya'daki **Gerusin/Portae, Sarmaticae/Daryal Geçidini** ve **Osset Geçitleri**'ni geçerek Doğu Anadolu'ya varmışlardır²⁷⁹. Herodotos, "**Herodot Tarihi**" adlı eserinde bu konu hakkında şu ifadelere yer vermektedir²⁸⁰:

"...Göçebe Skythler'in yurtlarından kovdukları Kimmerler...".

Herodotos, İskitler'in Kimmer topraklarına girmeleri neticesinde, Kimmer kralları ve halkının, İskitler'e karşı savaşma hususunda ikiye bölünmüş olduklarını şu ifadelerle anlatmaktadır²⁸¹:

"Göçebe Skythler Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes Irmağı'nı geçtiler, Kimmerler'in yanına göç ettiler. Skythler geldikleri zaman Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle toplanıp görüştiler. Düşünceler bölündü, iki taraf da dediğinden şaşmadı, ama krallardan yana olanların düşüncesi daha bir yürekliydi. Halkın eğilimi kendiliklerinden çıkıp gitmekti, böylesini uygun buluyordu; bu çapulcu alayını beklemek büyük bir tehlikeye atılmaktı. Krallar ise yurtlarını bu istilacılara karşı sonuna kadar savunmak istiyorlardı. Ne halk krallarının dediğine olur diyordu, ne de krallar halkın dediğine. Halk, savaşmadan yurtlarını düşmana bırakıp çekilmeyi düşünüyordu; ama krallar halkla beraber kaçıp gitmektense, yurtlarında kalıp ölmeye karar verdiler. Şimdiye kadar yurtlarının sefasını sürmüşlerdi ve onu bırakırlarsa, başlarına gelmedik bela kalmayacaktı, durum öyle gösteriyordu. Sonunda halk ve kralları ikiye bölündüler ve sayıları birbirine denk olduğundan, birbirleriyle dövüştüler. Kimmer halkı, kardeş eliyle ölenleri Tyras Irmağı kıyılarına gömdü, mezarları hala durur. Geride kalanlar, onları mezarlarına koyduktan sonra yurtlarını bırakıp çıktılar. Skythler geldiğinde kimse yoktu."

²⁷⁹ Durmuş, 1997: 273; Tarhan, 2002: 603; Durmuş, 2008b: 201; Durmuş, 2009: 12 vd.; Eroğlu, 2014: 15; Memiş-Bülbül, 2014: 157 vd.; Çoban, 2015: 122; Koçak, 2015: 66 vd.

²⁸⁰ Herodotos, I: 15.

²⁸¹ Herodotos, IV: 11.

İskitler, Kimmerler'in ardından Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a genel bir deyimle Ön Asya dünyasına inmişlerdir. İskitler, Anadolu'ya giriş yaptıklarında Urartularla karşılaşmışlar, kısa bir süre sonra ise Asur sınırına kadar ulaşıp, Asurlularla mücadele etmişlerdir²⁸².

İskitler, Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresinde 28 yıl hüküm sürmüştür²⁸³. Bu konu antik kaynaklarda şu şekilde geçmektedir²⁸⁴:

“Asya, 28 yıl Skythler'in boyunduruğu altında kaldı, ağır vergilerle, ilgisizlikle bütün ülke bir yıkıntı yerine çevrildi...”

Urartu Krallığı'nın erken dönemlerinden itibaren kuzeyden gelen göçebe kavimler, Argiști döneminde devlet için sorun teşkil etmeye başlamışlardır. M.Ö. 774 yılında Argiști'nin Gökçe Göl çevresine yapmış olduğu seferde ilk kez karşımıza İskitler çıkmaktadır. Sefer hakkındaki bilgileri, Argiști kaya mezarı yazıtından öğrenmekteyiz. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır²⁸⁵:

“... Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni ülkesine karşı Katarza ülkesini ele geçirdim ve İşqigulu ülkesine kadar ilerledim. Oradan Biainili ülkesine erkek ve kadınlar götürdüm...”

İskitler'in bölgede bulduklarına dair, Arpaçay'ın sol kıyısında yer alan Kanlıca Yazıtı'nda da bilgiler bulunmaktadır²⁸⁶:

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argiști der ki: Eriahi Ülkesi'ni ele geçirdim ve İrdaniu Şehri'ni ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar da ele geçirdim.”

Urartu kralının bütün çabalarına rağmen, Urartu Devleti İskit tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Argiști'den sonra Urartu tahtına geçen kral Sarduri döneminde

²⁸² Durmuş, 2008a: 10, 33.

²⁸³ Durmuş, 2008a: 10.

²⁸⁴ Herodotos, I: 106.

²⁸⁵ Schulz, 1840: no. 6; Mordtmann, 1872: no. 35; Sayce, 1882: no. 43; Guyard, 1883: 520; Sayce, 1888: 19; Sayce, 1890: 129 vd.; Payne, 2006: 172.

²⁸⁶ König, 1955-57: no. 88; Melikişvili, 1960: no. 133; Mordtmann, 1872: no. 37; Sayce, 1882: no. 47; Sandalgian, 1900: no. 22; Meşcaninov, 1927: no. 16; Payne, 2006: 183.

devlet en parlak dönemini yaşamasına rağmen, kuzeydeki İskit tehlikesi önlenememiştir. Bu sebeple kuzeyde çok sayıda yerleşme ve kale inşa edilmiştir.

Urartu Krallığı'nın Asur baskısı altında kalması, Tuşpa'ya uzak ve dağlık bölge olan kuzeyde kontrolü sağlamayı güçleştirmiştir. Sargon'dan sonra Urartu kralı olan Rusa I (M.Ö. 734-714) döneminde, kuzeyde bulunan Kimmerler'e karşı sefer düzenlenmiştir. Büyük bir ihtimalle Kimmerler, Urartu topraklarına girmiş ve İran içlerine kadar ilerlemişlerdir. Kimmer ilerleyişini önlemek amacıyla harekete geçen Rusa, Gökçe Göl civarına düzenlemiş olduğu seferde büyük bir başarı elde ederek 23 kralı mağlup etmiş ve çok sayıda esir almıştır²⁸⁷. Urartu kralının bu başarısı, kuzeydeki İskit ve Kimmer tehlikesini engellememiştir. Asur kayıtlarından **Koyuncuk Arşivi'nde** Urartu-Kimmer mücadelesi hakkında bilgi veren çok sayıda mektup bulunmaktadır. Mektuplardan birinde, Kimmerlerin Urartularını ağır bir yenilgiye uğrattıkları şu ifadelerle anlatılmaktadır:

“O (Rusa) Gamir (Kimmer) ülkesine gittiğinde ordusu tamamen yok edildi. Üç komutanı askerleri ile birlikte katledildi, ancak o kaçtı ve kendi ülkesine geri döndü...”

Asur kralı Sargon, Urartuların bu yenilgisini fırsat bilerek, Rusa'yı (M.Ö. 714) ünlü sekizinci seferi ile **Uavaş Dağı** civarında gerçekleşen savaşta yenilgiye uğratmıştır²⁸⁸. Urartu kralı Rusa'nın kaynaklarda intihar nedeni olarak, bu yenilgi veya Kimmer karşısında alınan başarısız sonuçlar gösterilmektedir²⁸⁹.

Rusa'dan sonra Urartu tahtına Arğişti II (M.Ö. 714-685) geçmiştir. Arğişti II dönemindeki en önemli sorun, Kimmerler'in başını çektiği göç dalgalarıdır. Arğişti, kuzey bölgelerini ele geçiren Kimmerlerin ilerleyişini önlemek amacıyla kuzey seferine çıkmak zorunda kalmıştır. M.Ö. 707 yılında gerçekleşen savaşta Urartu kralı, Kimmerler tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu seferle ilgili bilgiler, Asur kralının oğlu prens Sanherib'in (M.Ö. 704-661) babasına yazmış olduğu mektupta

²⁸⁷ König, 1955-57: no. 118; Melikişvili, 1960: no. 266; Mordtmann, 1872: no. 44; Sayce, 1882: no. 55; Sayce, 1894: 69 vd.; Sembatians, 1895: tab. 2; Sayce, 1900: no. 35; Meşçaninov, 1932: 79 vd.; Friedrich, 1937: 518 vd.; Meşçaninov, 1937: 66 vd.; Payne, 2006: 270.

²⁸⁸ Sargon'un ünlü Sekizinci Seferi hakkında detaylı bilgi için bkz. Çilingiroğlu, 1976-77: 235 vdd.; Pınarcık, 2014b: 38-59. Luckenbill, 1926-27: II 141; Çilingiroğlu, 1984: 1 vd.; Salvini, 1984: 42 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 94 vd.; Ceylan, 2015: 493.

²⁸⁹ Luckenbill, 1926-27: 22.

yer almaktadır²⁹⁰. Sanherib, mektubunda Argišti'nin tıpkı babası Rusa gibi Kimmerler tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldığını yazmaktadır. Bu yenilgiye rağmen Argišti, 22 yıl daha Urartu tahtında kalmıştır. Urartu topraklarından geçip batıya doğru yönelen Kimmerler, Frigler'in başkenti Gordion'u da yağmalamışlardır²⁹¹. Urartu kralı Argišti, Kimmerlerin geri dönmesi ihtimaline karşı önlem almak üzere Erzincan yakınlarındaki Altın-tepe Kalesi'ni²⁹² inşa ettirmiş olduğu düşünülmektedir²⁹³.

Argišti'den sonra Urartu kralı olan Rusa II (M.Ö. 685-645) dönemi, Urartu tarihinin yükseliş dönemi olarak kabul edilmektedir. Rusa, babasının dış politikasını değiştirerek, atlı göçebe kavimlerle mücadele etmek yerine, onlarla dostça ilişkiler kurma yolunu seçmiştir. Kuzey bölgelerini, Kimmerlere bırakan Rusa, onlarla dost geçinip savaş riskini ortadan kaldırmıştır. Rusa, bu akıllı siyaseti sayesinde ezeli düşmanı olan Asur'a karşı kuvvetli bir müttefik kazanmıştır. Asur kralı, bu güçlü ittifak karşısında endişeye kapılmıştır²⁹⁴.

Asur kralını endişeye düşürecek gelişmeler bununla da sınırlı kalmamıştır. Kimmerleri takip eden İskitlerin de Anadolu'ya girmeleri ve Asur sınırlarına yaklaşımları, Asur için yeni bir tehdit oluşturmuştur. Aynı dönemde İran'da gelişimini tamamlayan Medler de Urartu ve Asur için ciddi bir tehlike olacaktır. Kimmerlerden sonra Urartu Krallığı için ikinci bir tehdit unsuru olan İskitlerle de barışçı bir politika takip eden Rusa, yeni bir müttefik daha kazanmıştır. Tıpkı Kimmerler gibi, İskitlerin de topraklarından geçmesine müsaade etmiştir. İskitler de

²⁹⁰ Waterman, 1930-36: no. 197 646; Tarhan, 1972: 102.

²⁹¹ Kimmerlerin batıya yönelişi hakkında geniş bilgi için bak. Tansuğ, 1949; Tarhan, 1972: 112 vd.; Tarhan, 1979: 355 vd.; Tarhan, 1984: 109 vd.

²⁹² Altın-tepe Kalesi ile ilgili geniş bilgi için bak. Özgüç, 1961: 253-267; Çiner, 1965: 225; Azarpay, 1968: 43-49; Emre, 1969: 280-289; Laroche, 1969: 124; Özgüç, 1969: 43-57; Piotrovskii, 1969; Klein, 1974: 77-94; Özgüç, 1974: 847-860; Merhav, 1989: 201; Ceylan, 2000: 182 vd.; Ceylan, 2005b: 23; Karaosmanoğlu-Özkan vd. 2005: 127-138; Karaosmanoğlu-Can vd. 2006: 183-190; Karaosmanoğlu-Can vd. 2007: 259 vd.; Karaosmanoğlu-Can vd. 2008: 497-514; Kozbe-Ceylan, 2008: Altın-tepe; Karaosmanoğlu, 2009: 119-138; Karaosmanoğlu, 2010: 17-34; Karaosmanoğlu-Korucu vd. 2011: 164-177; Karaosmanoğlu-Korucu vd. 2012: 303-318; Karaosmanoğlu-Korucu vd. 2013: 137-146; Ceylan-Özgül, 2016: 129-130.

²⁹³ Özgüç, 1966: 1 vdd.; Özgüç, 1969: 1 vdd.; Ceylan, 1991: 211; Çilingiroğlu, 1994: 99.

²⁹⁴ Ceylan, 1994: 212.

Mannea bölgesine yerleşmişlerdir. Asur kralı Kimmerler'den sonra İskitlerle de uğraşmak zorunda kalmıştır²⁹⁵.

Asur kralı Assarhaddon (Esarhaddon), Med-İskit ittifakı tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına rağmen bu ittifakı bozmayı başarmıştır. Hatta İskitlerin başına geçen Bartatua (Partatua) ile kızını evlendirmek suretiyle akrabalık bağı dahi kurmuştur²⁹⁶. Fakat İskitler'in Med ve Babillerle birleşip Asur Devleti'ni M.Ö. 612 yılında ortadan kaldırmaları, akrabalık yolu ile sağlanan anlaşmanın uzun soluklu olmadığını göstermektedir²⁹⁷.

Urartulardan bahseden son kaynak olan ve M.Ö. 609'a tarihlenen Babil Kroniği'nde "Urartu topraklarına kadar ilerlenmiş" olduğu ifade edilmektedir. Bu kaynak haricinde Eski Ahid'de de kısa bir bilgi yer almaktadır. Urartu'nun tamamen tarih sahnesinden silinmesi Med ve Lidya ülkeleri arasında imzalanan Kızılırmak Barışı'ndan (M.Ö. 585) hemen önce olmalıdır. Urartu Devleti'nin hangi tarihte ve kimler tarafından yıkıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bilim adamları iki temel görüş üzerinde durmaktadır. Birinci görüş Urartu yerleşmelerinde ve kalelerinde İskit savaş malzemelerinin tespit edilmesi nedeni ile Urartuların yıkılışında İskitlerin rol oynadığıdır. İkincisi ise Asur Devleti'nin yıkılmasında önemli payı olan Medlerin, Urartu Devleti'ni de yıktığı tezidir²⁹⁸.

Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden girmiş olan Kimmer ve İskitlerin, Ardahan ve çevresinde egemenlik kurdukları yukarıda kısaca ifade ettiğimiz gibi tarihi kayıtlardan bilinmektedir²⁹⁹.

²⁹⁵ Piotrovskii, 1950: 1 vdd.; Melikişvili, 1960: 283; Kleiss-Hauptmann, 1976: 25 vd.

²⁹⁶ Knudzon, 1893: no. 29; Tarhan, 1972: 135; Durmuş, 2012: 98; İskitlerle ilgili geniş bilgi için bak. Memiş, 1987: 1 vdd.; Durmuş, 1997: 273 vd.; Durmuş, 2002: 620 vd.

²⁹⁷ Olmstead, 1975: 627 vd.; Ceylan, 1994: 214 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 110; Ceylan, 2015.

²⁹⁸ Piotrovskii, 1959: 196 vd.; van Loon, 1966: 25; Tarhan, 1972: 176 vdd.; Erzen, 1992: 40 vd.; Durmuş, 1993: 66; Ceylan, 1994: 214 vd.; Diakonoff, 1994: 115.

²⁹⁹ Durmuş, 1997: 281; Ceylan-Günaşdı, 2013: 119.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURGAN VE MEZARLARIN MEKÂNSAL ANALİZİ

3.1. Konu Hakkındaki Önceki Çalışmalar ve Çalışma Teknikleri

3.1.1.Uzaktan Algılama

Eskiçağdan itibaren insanoğlu, yeryüzündeki nesnelere dağılımı ve özellikleri hususunda bilgi edinme ihtiyacı duymuşlardır. İnsanlar, yeryüzünü izlemek için yukarıya doğru yükselmek istemişlerdir. En basit algılayıcı olan gözleri vasıtasıyla tepelere ve dağlara çıkarak kendi yerleşimlerini gözlemleyip fikir sahibi olmak istemişler, hatta yaşadıkları yerlerin yerleşim modelini çıkarmışlardır.

Gerçek anlamda uzaktan algılama ilk olarak, 1909 yılında Wilbur Wright tarafından bir uçak vasıtasıyla sıralar halinde hava fotoğrafı çekilerek kurallaşmaya başlamıştır. Daha sonra I. ve II. Dünya Savaşları sırasında askeri amaçlar için geliştirilmiştir. False Colour (yapay renk) fotoğrafların ve radarın icadı neticesinde bugünkü anlamdaki uzaktan algılamaya ilk adımlar atılmıştır. Uzaktan algılamada kullanılan tekniklerin başlangıç tarihi kesin olarak bilinmemektedir³⁰⁰.

3.1.1.1.Uzaktan Algılama ve Temel Etkenleri

Yeryüzünden yansıyan güneş ışınlarının elektromanyetik spektrumdaki farklı davranışları, yeryüzünde bulunan cisimleri görüp ayırt etmemizi sağlamaktadır. İnsan gözünün elektromanyetik spektrumda görebildiği dalga boyları çok azdır. Uzaktan algılama teknolojisinin kullanmış olduğu sayısal uydu görüntülerini alan algılayıcıların en önemli özelliği; yeryüzünden yansıyan güneş ışınlarının insan gözünün göremediği ve ayırt edemediği diğer dalga boylarında da spektral özellikleri algılamasıdır.

- Uzaktan algılama, objelerle fiziksel değinimde bulunmadan herhangi bir uzaklıktan yapılan ölçümler neticesinde objeler hakkında bilgi edinme bilim ve sanatı şeklinde tanımlanabilir. Bu ölçümler özellikle objelerin elektromanyetik

³⁰⁰ Maktav-Sunar, 1991; Dinç vd. 1997; Short, 2000.

spektrum içerisindeki davranışları konumsal ve yıl içinde özelliklerindeki değişimlere dayanmaktadır³⁰¹.

- Uzaktan algılama, cisimden belirli bir uzaklıktan yapılan ölçümler sayesinde o cisim hakkında bilgi toplama bilimidir³⁰².

Radyasyon Kaynağı: En önemli radyasyon kaynağı güneştir. Güneşten gelen elektromanyetik radyasyonu tüm cisimler elektromanyetik dalga şeklindeki enerjiyi yansıtırlar, yayarlar, soğururlar veya geçirirler. Farklı özelliklere sahip olan cisimlerin elektromanyetik spektrum'un belirli bölgelerinde ışığı yansıtma ve yayma farklılıklarından faydalanarak cisimler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Elektromanyetik spektrum; çeşitli dalga boylarındaki radyant enerjiyi içeren ve bu radyant enerjinin içinde elektromanyetik dalgalar halinde serbestçe hareket ettiği bir ortam olarak ifade edilebilir³⁰³.

Elektromanyetik spektrum'un uzaktan algılama çalışmalarıyla ilgili bölümleri iki kısımda incelemek mümkündür:

1. Optik Dalgaboyları

A. Yansıyan Dalgaboyu Bölgeleri.

- Morötesi.
- Görünür Bölge. Mavi dalgaboyu, toprak, bitki ve orman türleri, yapılar, yollar, kıyıları ve su hakkında bilgiler barındırır. Yeşil dalgaboyu; bitki örtüsü türleri arasındaki sınırlar, yollar ve yapıların izleri. Kırmızı dalgaboyu; Binalar, yollar gibi insan yapısı malzemeler ve bitkilerin tanınması için klorofil emilimi.
- Yakın Kızılötesi. Toprağın nemlilik derecesi, su kütleleri, bitki türleri ve biyokütlenin miktarı.
- Orta Kızılötesi. Toprak ve bitki örtüsünün nemlilik oranı, farklı kaya türlerinin ayırt edici özellikleri.

³⁰¹ Curran, 1985.

³⁰² Lindenlaub, 1976; Sabin, 1973; Maktav-Sunar, 1991.

³⁰³ Maktav-Sunar, 1991; Sesören, 1998; Dinç vd. 1997.

B. Yayılan Dalgaboyu Bölgeleri.

- Isıl Kızılötesi (thermal infrared). Toprak nemi, sıcaklık miktarları ve bitkilerin dayanım farklılıkları.

2. Mikrodalga Boyları. Kurak bölgelerde gömülü insan yapısı kalıntılar (arkeolojik kalıntılar) mikrodalgaları yansıtır (su mikrodalgaları emer, soğurur).

- Pasif mikrodalga (1 mm-1 m).

- Aktif mikrodalga.

- SHF (Super High Frequency) (1 cm—10 cm).

- UHF (Ultra High Frequency) (10 cm-1 m)³⁰⁴

Atmosferik Geçiş Koridoru (Atmosferik Pencere): Atmosferik pencereler, elektromanyetik spektrumun radyasyonun geçmesine müsaade ettiği kısımlardır. Atmosferik pencereler; ultraviyole (morötesi), görünen bölge, yakın infrared, uzak infrared, termal bölge, mikrodalgalar ve radar bölgelerinde yer almaktadır. Uzaktan algılamada bant seçimi ilk olarak atmosferik pencerelere, sonradan ise yapılacak uygulamanın özelliğine bağlıdır. Görünen dalga boylarının tümü bir pencere meydana getirirken infrared dalgaboyları yalnız belirli yerlerde pencereler içerir. Bu nedenle görünen, infrared ve termal dalgaboyları uzaktan algılama için ideal bölgelerdir³⁰⁵.

Hedef Yeryüzü Objeleri: Algılayıcılar, yeryüzünü kaplayan toprak, kayaç, bitki, su ve insan yapısı objelerin spektral (tayf) ve spatial (konumsal) karakterlerini algırlar. UA yeryüzünde farklı özelliklere sahip olan cisimlerin elektromanyetik spektrum'un belirli bölgelerinde ışığı yansıtma ve yayma farklılıklarından faydalanarak cisimler hakkında bilgi toplama esasına dayanmaktadır³⁰⁶.

³⁰⁴ Sever, 1998; Sesören, 1999; Dinç vd. 1997.

³⁰⁵ Dinç vd. 1997; Sesören, 1999.

³⁰⁶ Demir, 2002: 15.

Yeryüzü objelerinin spektral ve spatial karakteristiklerinin bilinmesi, uzaktan algılanan verilerin doğru olarak sınıflandırılmasında, analizinde ve yorumlanmasında önemli bir yer tutmaktadır³⁰⁷.

Toprağın Spektral Özellikleri: Renk, strüktür (toprak yapısı), kimyasal bileşim, mineral bileşim ve organik madde içeriği, tekstür (tanecik büyüklüğü) ve su içeriği gibi karakteristikler toprak yüzeyinden olan yansıma değerleri yardımıyla ayırdedilebilir. Toprakta birincil mineraller feldispatlar, piroksenler, amfiboller, mika ve kuvars olup bunlar toprakların % 70'ini oluşturur ve hava şartlarından çok fazla etkilenmezler. Topraklarda en fazla bulunan kil mineralleri montmorillonit, kaolinit, illit ve klorittir. Toprakların demir veya kalsit minerallerini baskın olarak içermeleri farklı yansıma vermelerine sebep olmaktadır. Bundan dolayı demirli minarelleri içeren topraklar, kalsite göre ışığı daha fazla absorbe eder³⁰⁸.

Kayaçların Spektral Özellikleri: Kayaları mağmatik, tortul ve metamorf olmak üzere üç farklı gruba ayırmak mümkündür. Bu ana grupla arasında fiziksel, kimyasal ve mineralojik bakımdan farklılıkların yanısıra, elektromanyetik spektrum'un ve kırmızıötesi dalga boylarında bunlar kendilerine özgü yansıma karakteristikleri ile birbirinden ayırdedilebilmektedir³⁰⁹.

Su Yüzeylerinin Spektral Özellikleri: Yeryüzünün 2/3'ünden fazlasını göl, deniz ve okyanuslar oluşturmaktadır. Su yüzeylerinden olan yansıma karakteristikleri sadece su yüzeyi değil suyun belirli derinliklerindeki özellikleri hakkında da bilgi sağlanmaktadır. Sediment içeren sular ise özellikle görülebilir ışığın (yeşil ve kırmızı) dalga boylarında, su içerisindeki kil ve siltlerle yansıtılması neticesinde açık renkli görülmektedir³¹⁰.

Bitkilerin Spektral Özellikleri: Bitkilerin spektral kalitesi ve bitki yansımalarının şiddeti yaprak, morfoloji, fizyoloji, toprağın lokasyonu ve iklimle ilişkilidir. Yaprak spektrasında yeşil dalga boyunda azalan bir soğurma göstermeleri, kırmızı dalga boyunda çok yüksek bir soğurma göstermeleri, yakın infrared bölgede çok az soğurma, uzak infrared bölgede ise çok yüksek bir soğurma göstermeleridir.

³⁰⁷ Fitzgerald, 1972; Higham vd. 1975.

³⁰⁸ Fitzgerald, 1972; Sesören vd. 2000.

³⁰⁹ Dinç vd. 1997.

³¹⁰ Dinç vd. 1997; Lindenlaub, 1976.

Doğrudan görülmeyen toprak alt yapısı gibi karakteristikler ise bitki örtüsü, morfoloji, insan etkilerinin okunması sonucu yorumlanmaktadır³¹¹.

İnsan Yapısı Materyaller: Kartoğrafik açıdan incelendiğinde, doğadaki materyaller düzgün olmayan hatlardan, insan yapısı materyaller ise düzgün hatlardan meydana gelmektedir³¹².

3.1.1.2.Uzaktan Algılama Aletleri; Arkeoloji İçin Uygun Algılayıcılar

Hava Fotoğrafı: Yüzeyde durulduğunda algılaması çok zor ya da imkansız olan pek çok özellik, havadan bakıldığında çok daha açık hale gelir. Ama siyah beyaz fotoğraflar, görülebilen spektrumun ancak 22 gri tonunu kaydedebilir³¹³.

Renkli Kızılötesi Film: Elektromanyetik spektrumunun kırmızı sonunun ötesindeki dalga boylarını algılamaktadır. Bu film II. Dünya Savaşı esnasında yapay olarak kamufle edilmiş cisimleri algılayabilmek için kullanılmıştır. Kızılötesi film, bitki örtüsündeki çok küçük değişikliklere karşı hassastır. Çünkü gömülü arkeolojik nesnelere, üzerlerindeki bitkileri etkiler ve bu nesnelere kızıl ötesi fotoğrafta görüntülenir. Renkli Kızılötesi Filmler doğada; yeşil ışığı yansıtan objeler mavi, kırmızı ışığı yansıtan objeler yeşil ve infrared ışığı yansıtan objelerde kırmızı renkte belirir³¹⁴.

Termal İnfrared Multi Spektral Tarayıcı (TIMS): 0,1 °C keskinliğinde zeminin yaymış olduğu termal radyasyonu ölçen altı kanallı tarayıcıdır. Algılanan alan ve pikselin boyutu, algılanan alanın yüksekliğiyle doğru orantılıdır. Lansat uydusundan gelen pikseller bir kenarda 30 m'dir. Bu sebeple arkeolojik uygulaması sınırlıdır. TIMS verileri arkeolojik araştırmalarda kullanılabilir³¹⁵.

Airborne Oceanographic Lidar: Yeryüzü yüzeyinin profillerini çıkarmaya yarayan bir lazer aletidir. Lazer ışınları, zemine saniyede 400 defa ve 3,5' mesafede çarparak alete geri dönmektedir. Çoğu zaman ışınlar bitki örtüsünün üst noktasına ve yeryüzüne çarparak geri döner ve bu ikisi arasındaki fark, ormanların yüksekliği ve

³¹¹ Maktav-Sunar, 1991; Dinç vd. 1997.

³¹² Demir, 2002: 17.

³¹³ Sever, 1998.

³¹⁴ Sever, 1998; Sesören, 1999; Demir, 2002: 17 vd.

³¹⁵ Sever, 1998; Demir, 2002: 18.

hatta çalılarının yüksekliğini verebilir. Bu yöntem yükseklik ve eğim belirlediği gibi, ağaçların yüksekliklerinin belirlenmesinde de kullanılmaktadır. Bunların dışında kıyı su kenarı morfolojisini, suyun temizliğini ve yağ formlarını yansıtan boya izlerini ölçmede uygulama bulur. Böyle durumlarda ışının bir bölümü su yüzeyinden, diğer bölümü ise suyun tabandan yansımaktadır. Bu şekilde geri dönen yansımaların zaman farkı, suyun derinliğini ve su altındaki topoğrafyayı belirlemede kullanılmaktadır³¹⁶.

Sentetik Aralık Radarı (SAR): SAR ışınları zemine enerji dalgaları göndererek yansıyan enerjiyi kaydeder. SAR'ın meydana getirdiği görüntü, yeryüzünün yüzey örtüsünün ve yüzeye yakın bölümünün morfoloji, pürüzlülük, geometrik vb. gibi fiziksel özelliklerini belirlemektedir. Kuru ve gözenekli süngerimsi toprakta radar delip geçebilir. Bu duruma örnek olarak 1982 yılında uzay aracından gönderilen radarın, Sudan çöllerindeki kumu delip geçmiş ve antik su yollarını ortaya çıkarmış olduğunu gösterebiliriz³¹⁷.

Mikrodalga Radar: Elektromanyetik spektrum'un (1 mm-1 m) dalga boyları arası mikrodalga bölgesidir. Mikrodalga algılama, genel olarak yüzey, yüzey örtüsü ve yüzey örtüsü altının fiziksel özelliklerine karşı duyarlıdır. Kurak bölgelerde bulunan nesnelere aramak için zemine radar ışınları göndermek ve yansımalarını ölçmek iyi bir yöntemdir³¹⁸.

3.1.2.Sayısal Görüntü Analizinde Kullanılan Bilgisayar Teknikleri

Sayısal görüntü analizinde kullanılan işlemler, bilgisayar programları aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

Görüntü Zenginleştirme: Görüntünün gözle daha iyi yorumlanabilmesi amacıyla yapılan belirginleştirme işlemine, görüntü zenginleştirme ismi verilmektedir. Görüntü zenginleştirme işlemi esnasında bazı özellikler belirginleşirken, görüntünün

³¹⁶ Sever, 1998.

³¹⁷ Sever, 1998; Sesören, 1999.

³¹⁸ Sever, 1998; Sesören, 1999.

bazı özellikleri de kaybolabilir. Bu sebeple amacına yönelik görüntü zenginleştirme işlemi uygulanmalıdır³¹⁹. Görüntü zenginleştirme teknikleri;

- Kontras Ayarları (Histogram Değişimleri),
- Süzgeçler (Komşusal İşlemler),
- Dönüşümler: Fourier Dönüşümü, Ana Bileşenler Dönüşümü
- Aritmetik İşlemler
- Renk Zenginleştirme (Hue Enhancement).

Sınıflandırma; Ölçüm uzayında bilinmeyen bir noktanın hangi bilgi sınıfında yer alacağına karar verebilmek için istatistik ve algoritmalar geliştirilmiştir. Bu konudaki çalışmalar elektromanyetik spektrumdaki karakteristiklere dayandırılmıştır³²⁰.

Eğitilmiş Sınıflandırma; Belirli örtü tipini temsil eden örnek bölgelerden sayısal yorumlama anahtarı çıkarılır. Veri dizisindeki herbir görüntü elemanı yorumlama anahtarındaki her kategori ile sayısal olarak karşılaştırılarak en çok benzeyen kategori ile adlandırılıp sınıflandırma yapılır. Bu konudaki sınıflandırma yöntemleri arasında en çok benzerlik, en az mesafe, elipsoid sayılabilir³²¹.

Eğitimsiz Sınıflandırma (Kümeleme - Clustering): İncelenecek bölgede sınıflarla ilgili herhangi bilgi bulunamadığında, istatistiksel dağılımlar da bilinmiyorsa veya yetersizse kümeleme yöntemi ile sınıflama işlemi yapılır. Bu yöntemde elektromanyetik spektrumdaki verilerin doğal yapısında bulunan verilerin doğal yapısındaki gruplar aranmaktadır. Hangi kümenin neyi temsil ettiği bilinmediğinden dolayı, o kümedeki bilgiye karşılık gelen yer gerçeğine bakılarak bu işleme de arazi etüdü denir³²².

Fotogrametrik Yöntemler: Fotogrametrinin temel amacı, plan ve harita hazırlama işlemidir. Dijital fotogrametri, bir nesnenin fotoğraf çekimi ile farklı ölçeklerde plan

³¹⁹ Dinç vd. 1997.

³²⁰ İnce, 1986.

³²¹ Kettig-Landgrebe, 1976; Dinç vd. 1997; Lillesand-Kiefer, 2000.

³²² Swain-Davis, 1978; Dinç vd. 1997.

ya da haritasının oluşturulması, biçim ve konumuna göre 2 boyutlu ya da 3 boyutlu olarak yeniden yapılmasıdır.

1. Coğrafi Düzeltme: Koordinatları belli olan bir yerin kontrol noktalarının, uydu görüntüsü veya hava fotoğrafı üzerine taşınarak bilgisayar ortamında harita ile eşitleme işlemidir.

2. 3 Boyutlu Görüntü: Koordinatları ve yükseklikleri (x, y, z) belli olan bir yerin kontrol noktalarının uydu görüntüsü veya hava fotoğrafı üzerine taşınarak bilgisayar ortamında x, y, z eksenlerinde arazinin yeniden oluşturulması işlemine verilen addır.

3.2.Arkeolojik Araştırmalarda Uzaktan Algılama Çalışmaları

Arkeolojik alanların belirlenmesinde, özellikle havadan ve uydu görüntüleri oldukça faydalıdır. İlk bilinen hava fotoğrafı, 20. yüzyılın başında P. H. Sharpe tarafından bir savaş balonundan çekilmiştir. Kısa süre içerisinde subaylar, bilinçli bir şekilde arkeolojik alanların tespiti için araziye gözlemlemeye başladılar. Mezopotamya'nın Dicle ovasında yer alan eski kanallar, bu metod sayesinde keşfedilmiştir. Hava fotoğrafları, yararlı olmalarının yanısıra sınırlı kaynaklardır. Bu sebeple bilim adamları multi-spectral görüntü uydularını tasarlamışlardır. Bu uydular, dünyanın daha önce hiç karşılaşılmamış olan görüntülerini göndermiştir. Yakın zamanlarda teknolojinin de gelişmesine bağlı olarak daha da gelişmiş uyduların sayısı oldukça artmıştır³²³.

Kum, işlenmiş toprak, bitki örtüsü ve kaya türlerinin kendine özgü sıcaklıkları vardır. Bu sebeple etraflarına ısıyı farklı oranlarda yaymaktadırlar. Toprak dokusundaki farklılıklar, ısı farklılıklarındaki kırılmalar neticesinde oluşmaktadır. Bu sayede tarih öncesi tarım alanları olan toprakları gevşek toprağı ya da altındaki kalıntılar olan toprağı belirlemek mümkündür. Örneğin, gömülü bir taş duvarın üzerinde bulunan toprak, taş daha fazla ısıyı yuttuğu için çevredeki bölgeden daha fazla ısı yaymaktadır. Yükseklik, suya olan mesafe, alanlar ya da kentler arası mesafe, koridorlar ve ulaşım hatları, potansiyel olası bir arkeolojik alanın konumunu tahmin etmede yardımcı olur. Uzaktan algılama teknolojisi, çıplak göz ile görülemeyen bu etkilerin bilim adamları tarafından fark edilmesi olanağını sunar. Bu bilgi, insan

³²³ Vonder, 1998.

yerleşimi, çevresel etkileşim ve iklim değişimi konularında kullanılabilir. Uzaktan algılama; hızlı, doğru ve sayısal biçimde (sığ-derin) arkeolojik bilgiyi farketmek, keşfetmek ve öne çıkarmak için kullanılacak metodolojik yöntemler arasındadır³²⁴.

Hava Fotoğrafları ve Fotoğraf Yorumlamanın Temel İlkeleri

Hava fotoğrafları; harita çizimi, mimari çizim ve plan çizimi vb. amaçlarla yeryüzünün havadan çekilmiş fotoğraflarıdır. Yeryüzü ölçme ve kontrol yöntemleriyle çizilen haritalar hava fotoğrafı ile karşılaştırıldıklarında, fotoğrafların yeryüzünü daha detaylı bir şekilde gösterdiği ve farklı harita yapımlarında temel materyal olarak kullanıldıkları için zaman ve ekonomik açıdan daha uygun olduğu görülmektedir³²⁵.

Hava fotoğraflarında görüntülerin belirli özellikleri stereoskopik yorumlamaların temelini teşkil etmektedir. Fotoğraflar; amacına göre boyut, ton ve renk ve gölge gibi özelliklere göre yorumlanmalıdır. Arkeolojik çalışmalar için çekilmiş olan hava fotoğraflarında; şekil, boyut ve ton fazlalığı gibi ayırt edici özellikler ile toprak izleri, bitki dokusu ile alakalı olan izler gözlemlenebilmektedir³²⁶.

Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS)

Coğrafi bilgi sistemleri hakkında ilk bilgileri, Kanada'da bilgisayara dayalı konumsal bilgi sisteminin kurulması esnasında *Tomlinson* vermiştir³²⁷. Coğrafi Bilgi Sistemlerinin, bilimsel ve teknik gelişmeler ile doğru orantılı olarak günden güne güçlenerek uygulama alanı genişlemekte ve zenginleşmektedir. CBS sayesinde, harita tabanlı verilerin ve diğer veri tabanlarının işlenmesi son derece kolaylaşmıştır³²⁸.

CBS veritabanları, grafik ve semantik bilgiler olmak üzere iki çeşit veriden meydana gelmektedir. Her iki veri tipinin de bilgiyi depolamak, analiz etmek ve çıktı alabilmek için birbirinden farklı gereksinimleri vardır. Grafik veriler; noktalar,

³²⁴ Sever, 1998.

³²⁵ Şenol-Dinç, 1994; Demir, 2002: 24 vd.

³²⁶ Dinç vd. 1997.

³²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Tomlinson, 1972.

³²⁸ Masser-Blakemore, 1991; Demir, 2002: 30.

çizgiler, alanlar, yazılar ve kısaltmalardan ibarettir. Bu veriler, koordinat, sembol, grafik ve pikseller şeklinde depolanmaktadır. Semantik veriler ise öznitelikler, coğrafik referanslı veriler, coğrafik indeksler, mekânsal ilişkilerden oluşmaktadır. Semantik veriler, alfa nümerik karakter şeklinde depolanmaktadır³²⁹.

3.3. Kurgan Hakkında Genel Bilgiler

Kurganlar, buldukları bölgelerin nasıl bir hiyerarşik düzen içinde yaşadıklarını en iyi şekilde bizlere yansıtan maddi ve manevi eserlerdir. Bu yapıtlar Orta Asya toplumlarını tanımamızda birinci el kaynak olması bakımından büyük önem taşımaktadırlar. Kurganların yapısına bakıldığında, Orta Asya insanının dinsel yapısını yakından ilgilendirdiği gibi, bu yapı yaşamış oldukları dünyaya yaşayacakları dünya için bıraktıkları maddi ve manevi yapılar olarak da değerlendirilebilir³³⁰.

"Kurgan" öz Türkçe bir kelime olup, kök olarak "korugan" dan gelmektedir. Bu yapılara ölüleri koruyan özellikleri nedeniyle bu isim verilmiştir³³¹. Kurgan kelimesi anlam bakımından iki farklı korumayı temsil etmesi açısından çok önemlidir. Korugan kelimesi Türkçe de hem şehirlerin etrafını çevreleyen sur ya da koruma duvarı olarak hem de ruhun sonsuz bekleyişte bozulmadan korunabileceği bir yapının ismi olarak kullanılır. Koruma anlamı kurganların yapılışının birincil nedenini oluşturmaktadır. Kurganların niteliksel büyüklüğünde, gömülen kişinin hiyerarşik yapıda üstün rütbeye sahip olması ya da daha düşük bir rütbeye sahip olması gibi durumlar etkili olmuştur. Ölen kişi, üstün dereceli bir prens ya da bir veliaht ise mezarı da diğer yapılan mezarlara göre daha büyük olmaktadır. Defin işlemlerinde defin törenine katılan herkes mezarın üzerine toprak atar ve en yüksek tümsek oluşturmak için birbirleriyle yarış ederek bu ibadetlerini yapmış olurlardı³³². İşte bu yüzden kurganlar kutsaldı ve korunması gerekiyordu. Bu yapıların kurgan ismini alması da buradan gelmekteydi. Kurganların ihtişamlı görünmesinin farklı bir sebebi de koruma ve korunmaya bağlı olarak mezar soygunculuğunu önlemektir. Ölü

³²⁹ Antennuci vd. 1991: Esa, 1997; Demir, 2002: 32.

³³⁰ Tarhan, 2002: 598; Parzinger-Gass-Fassbinder, 2016: 74-89; Karcioğlu, 2018: 57-61.

³³¹ Rudenko, 1970: 279; Diyarbakirli, 1992: 23.

³³² Esin, 1978: 32; Tarhan, 2002: 599; Çoruhlu, 2012: 1054.

gömme işlemleri yapıldıktan sonra yaşanan mezar hırsızlığı olaylarının önüne geçilmesi için mezar odasına derinlik ve yükseklik verilmesi de oldukça önem taşımaktaydı³³³.

3.4. Çalışılan Kurganlar

3.4.1. Azat Köyü Kurganları

N 40°31'40" - E 43°07'56" Koordinatları üzerinde bulunan kurganlar Kars İli, merkez ilçeye 8 km uzaklıktaki Azat Köyünün yaklaşık olarak 1.5 km doğusunda ve Borluk Vadisi'nin kuzeyindeki düzlük alanda yer almaktadır. Kurganların deniz seviyesinden yüksekliği 1780 m.dir. Topoğrafik haritaları da bulunan bu alanda toplamda 5 adet kurgan benzeri mezar tespit edilebilmiş (**Fotoğraf 1-2-3-4**) olsa da alanda daha fazla kurganın bulunduğu ancak diğer kurganların arazinin tarla olarak kullanılması sebebiyle tahribata uğradığı düşünülmektedir (**Harita 6**). Bu alanda yoğun miktarda obsidyen ve az miktarda amorf Demir Çağ keramik parçalarına rastlanılmıştır. 3 boyutlu haritaları alınan Azat Köyünün çıkışında yine biri 8x9 metre ölçülerinde diğeri daha küçük olmak üzere iki kurgan tespit edilmiştir (**Harita 7**). Buradaki mezarların çevresi daire veya elips biçimli bir sıra taşlarla çevrilerek taşlar dikine yerleştirilmiştir(**Harita 8**). Bazı mezarlarda bu taşlar 1 m'ye yaklaşan yükseltiler oluşturmuştur.

3.4.2. Digor İlçesi Bacalı Yerleşim Yeri Ve Kurganları

N 40°19'06" - E 43°32'48" Koordinatları üzerinde bulunan kurganlar Kars İli, Digor ilçesinin 13 km güneydoğusundaki Bacalı Köyü'nün yaklaşık olarak 1 km doğusundaki düzlük alanda yer almaktadır (**Harita 9**). Bu düzlük alanda büyük ve orta boy bazalt taşlar kullanılarak oluşturulmuş oldukça büyük bir yerleşim yerine ait temel seviyesinde duvar kalıntılarına rastlanılmıştır. Kuru duvar tekniğinde yapılmış olan bu duvarları oluşturan taşların bir yüzeyleri kabaca şekillendirilmiştir. 3 Boyutlu haritası çıkarılan ve yaklaşık olarak 200.000 m²lik alana yayılım gösteren bu yerleşim yerinde kare, dikdörtgen ve dairesel planlı mekânların temel seviyesinde duvar kalıntıları tespit edilmiştir (**Harita 10**). Yerleşim yeri içerisine bakıldığında büyük boyutlu dairesel ve yarım ay formlu yapılar görülmekte olup bunların

³³³ Rudenko, 1970: 280; İnan, 1991: 261-268; Parzinger-Gass-Fassbinder, 2016: 74-89; Karcıoğlu, 2018: 57-61.

Ortaçağ'da ağıl olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Alanda çok yoğun miktarda amorf Orta Çağ keramik parçaları bulunması alanın Ortaçağ dönemine ait bir yerleşim yeri olduğunu göstermesi açısından önemlidir (**Fotoğraf 5-6-7-8-9**).

Bu yerleşim yeri içerisinde bazılarında büyük boyutlu taşlar kullanılarak oluşturulmuş bazılarında ise daha küçük boyutlu taşlar kullanılarak oluşturulmuş kurganlara da rastlanılmıştır. Bu kurganların çapları 2 metre ile 4 metre arasında değişiklik göstermektedir (**Fotoğraf 10-11-12-13**). Bahse konu geniş alanda sadece 2-3 parça Demir Çağ keramik parçasına rastlanılmıştır. Yerleşim yeri içerisinde bazı noktalarda gri renkli künk (boru) parçalarına da rastlanılmıştır. Her ne kadar taşlar ve duvar yapısı bakımından yerleşim yeri Demir Çağ özellikleri gösterse de yerleşim yerinin büyüklüğü ve keramiklerin durumuna bakıldığında buranın Ortaçağ'da yerleşim yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (**Fotoğraf 14-15**). Ortaçağ'dan önce ise buranın mezarlık alanı olarak kullanıldığı yerleşim yeri içerisine yayılmış olan kurganlardan anlaşılmaktadır. Bu alan ile ilgili bulunan topoğrafik harita da yine bölge coğrafyası ile ilgili detaylı bilgi aktarmaktadır (**Harita 11**).

3.4.3. Borluk Vadisi Kurganları

N 43°31'37" - E 43°07'51" Koordinatları üzerinde bulunan kurganlar Kars İli, merkez ilçeye 8 km uzaklıktaki Azat Köyünün yaklaşık olarak 1.5 km doğusunda ve Borluk Vadisi'nin kuzeyindeki düzlük alan yer alan Kurganların deniz seviyesinden yüksekliği 1860 m.dir (**Fotoğraf 16-17-18-19**). 3 boyutlu haritası çıkarılan alanda 4 adet mezar bulunmaktadır (**Harita 12**). Bu mezarlardan batıda olanı ve I nolu olarak adlandırdığımız mezar 14x14 m ölçülerinde olup en büyük mezarı oluşturmaktadır. Diğer mezarlar ise I nolu mezarın doğu tarafında olup 7x7 m ölçülerindedir. Mezarların güney ve kuzey yönlerinde tarım arazileri bulunmaktadır (**Fotoğraf 20-21-22**). Mezarların Azat Höyüğü'ne uzaklığı yaklaşık olarak 1 km.dir. Buradaki mezarların çevresi daire veya elips biçimli bir sıra taşlarla çevrilerek taşlar dikine yerleştirilmiştir. Bazı mezarlarda bu taşlar 1 m'ye yaklaşan yükseltiler oluşturmuştur.

3.4.4. Çakmak Mezarlık Alanı Ve Kaya Resmi

N 43°05'07" - E 40°39'34" Koordinasyonları üzerinde bulunan mezarlık alanı, Topoğrafik ve uydu haritalarına göre (**Harita 13**) Kars İli, Merkez ilçesinin yaklaşık

olarak 7 km kuzeyinde, eski Kars-Ardahan karayolunun 7. Km. sonrasında yolun sol tarafında kalan yüksek bir tepe üzerinde 5 adet mezar bulunmaktadır (**Fotoğraf 23-24-25-26**). Ayrıca tepenin yamacındaki bazalt kayaya çizilmiş bir kaya resmi bulunmaktadır. Kaya üzerindeki bu resim kazıma tekniğiyle yapılmış bir insan figürüdür. İnsan figürü çatılı bir ev içerisinde resmedilmiştir. Çizilen figürün baş kısmı tam olarak belirtilmemiş olmakla birlikte kol, el, bacak ve ayak kısımları iyi bir şekilde çizilmiştir. Çizim tekniği ve benzerler örnekleri dikkate alındığında kaya üzerine çizilmiş olan figürün Ortaçağ dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu insan figürlü kayanın bulunduğu yamacın yaklaşık olarak 3 km. kuzey batısında, Çakmak Köyü'nün yaklaşık 3 kilometre kuzeydoğusunda, nispeten kayalık sayılabilecek bir alanda 6 adet kurgan benzeri mezar tespit edilmiştir. Bu mezarlardan 2 tanesinin çapları 5 m. diğer 4 mezarın çapları ise ortalama 3 m.dir. 3 boyutlu haritaları çıkarılan bu alan üzerinde bulunan ve farklı ölçülerde olan mezarların 2'sinde büyük boyutlu taşlar, 4'ünde ise küçük boyutlu taşlar kullanılmıştır (**Harita 14**). Kullanılan taşlar elips şeklinde dizilerek mezarların çevresi oluşturulmuştur. Bu mezarlık alan içerisinde ve çevresinde herhangi bir keramik verisine rastlanılmamıştır (**Harita 15**).

3.4.5. Cinnik Kurganı

Ardahan İli, Çıldır ilçesi Meryem Köyü'nün 3 km. güneydoğusunda Cinnik Deresinin hemen üzerinde 2103 m. yükseklikte Terekeme, Çıldır ve Kotan Yaylalarının bulunduğu bir konumda M.Ö. II. Bin özelliği gösteren mezar yapılarının bulunduğu bir yerdir. Mezarların bir kısmı kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu mezarlardan insan, köpek ve at kemiklerinin aynı mezardan çıktığı tespit edilmiştir. İnsan ve köpek kafatasları tespit edilmesinde halen mezarın içerisindeyken at kafatasının bulunmadığı görülmüştür. Mezarlar genellikle kuzeybatı- güneydoğu doğrultulu yeleştirilmişlerdir. Mezarların hemen kenarında yaklaşık 100 mm'lik bir uçurum alanının bulunması kuzey tarafında ise ağaçlandırma yapılması ve yapılan kaçak kazılar sonucu mezarlar büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bu mezar şimdye kadar Anadolu'da ilk defa at, köpek ve insan iskeletlerinin bir arada bulunduğu tek mezardır. Dolayısıyla Orta Asya Afanesyevo kültürü ile aynı mezar geleneğini yansıtan bu buluntular, iki bölge arasındaki var olan tarihi ve arkeolojik bağları daha da kuvvetlendirmekte ve bu kültürel benzerlikleri daha eski tarihlere kadar götürülebilmektedir. Bu mezar ve kurgan geleneği 1865 yılında Güney Altay'da

Katanda'da Radloff tarafından açılan kurganlar ile 1929 yılında Rudenko tarafından Doğu Altaylar'da yapılan kurgan kazıları ile devam eden çalışmalar artarak devam etmiştir. Dolayısı ile Cinnik Kurganı'nda ele geçen buluntular ile Orta Asya'da ortaya çıkarılan kurgan buluntuları bir tesdüfün eseri değil, aradaki binlerce yıllık göç serüveninin kültürel bir ürünüdür³³⁴ **(Fotoğraf 27-28-29)**.

³³⁴ Rice, 1958; 26-27; Ceylan, 2015; 23-24.

SONUÇ

Ardahan ve Kars illeri çevresi, Kafkasların Anadolu'ya açılan kapısıdır. Çıldır'dan Gürcistan'a açılan Aktaş sınır kapısından Çıldır-Damal-Posof yolu ile Gürcistan'a açılan Türkgözü sınır kapısı, bölgenin eski zamanlardan beri önemli ulaşım noktalarını oluşturur. Bu sınır kapıları, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ülkeleri ile olan ticaret ilişki ağlarını da meydana getirmektedir.

Çalışma alanımız, olan Ardahan ve Kars Platosu, tartışmalı olan Neolitik Çağ (Akçakale Adası) veya Geç Kalkolitik Çağdan sonra daha çok yerleşim görmeye başlamıştır. Ardahan ve çevresinin Neolitik Çağ sonrası kültürler incelendiğinde, görüleceği gibi Güneydoğu Anadolu-Yakındoğu kültüründen ziyade Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında gelişen Avrasyalı göçebe-çoban topluluklarının (M.Ö. 5500) geliştirmiş olduğu Kelteminar Kültürünün yayılım alanı içerisinde bulunduğu ihtimal dâhilindedir. Özellikle A. Ceylan tarafından 2005 yılında Ardahan Çıldır ilçesinde keşfedilen Cinnik Kurganı buluntularının Avrasyalı göçerler ile ilişkilendirilmesi; bu anlamda Ardahan ve çevresindeki göçebe kültürleri işaret eder. Zaten Akçakale kazısı sırasında ortaya çıkarılan Dolmen türü mezarın M.Ö. 1500'lerden itibaren Kafkasya'da ortaya çıkan bu mezar türleri ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Erken Tunç Çağı III'ün son evresinden sonra Ardahan ve çevresinde Erken Transkafkasya Kültürü ile Maykop Kültürü'nün iç içe geçmiş olduğu görüldüğü, hatta Erzurum'a kadar ulaştığı anlaşılır. Bununla birlikte Kafkaslar'da M. Ö. 1500'lerde ortaya çıkıp gelişen Trialeti kültürü ve bu kültürün bariz özelliği olan kurganlar, Ardahan ve çevresinde de görülebilmektedir (Cinnik, Topyolu Kurganları, Kurtkale Kurganları). Dolayısı ile M. Ö. II. Bin'in ortalarından itibaren Ardahan ve çevresinin Avrasyalı göçerlere ait kurgan ve ölü gömme biçimleri ile tanışmasını yadırgamamak gerekir. Zira Avrasyalı göçerlerin Ardahan ve çevresindeki kültürel-siyasi faaliyetlerini daha iyi anlayabilmek için Trialeti-Maikop-Nalchik kültürlerinin Güney Kafkasya'daki dağılımını iyi incelemek ve Ardahan çevresindeki kazı çalışmalarını arttırmak gerekmektedir.

Bu çalışmada kurganların buldukları noktaların ve çevrelerinin daha iyi bir şekilde incebilmesi için kurganların uydu görüntüleri alınmış, topoğrafik haritaları çıkarılmış ve GPS üzerinden koordinatları tespit edilerek 3D haritaları

oluşturulmuştur. Byylece Anadolu kurganları ile Orta Asya kurganlarının bağlantıları ortaya çıkarılmıştır. Çalışmamız içerisinde bulunan kurganların çevrelerinde herhangi bir yerleşim yeri ve hyk tespit edilememiştir. Bu da bizlere bu kurganların bağımsız bir yapıda oluşturulduğunu gösterir. Ayrıca Borluk kurganı dışındaki kurganların buldukları yerlerde herhangi bir keramik verisine rastlanılamamıştır.

Ayrıca kurganlarla alakalı önemli incelemeler yapan bilim adamlarından H. Parzinger, A. Gass ve J. Fassbinder'in Manyetik Performans Gösterir cihazı ile kazısı yapılmadan kurganların i kısımlarının incelenebildiği çalışmalara bakılarak bu bölgedeki kurganlar ile Orta Asya bölgesindeki kurganların benzerliği ve oluşturulma amaçları ortaya çıkarılmıştır. **(Fotoğraf 30)**.

Bu tez çalışmasından çıkardığımız en önemli sonuç bölgede yapılacak olan arkeojeofizik çalışmaları için pilot kurgan diyebileceğimiz yapıların tespiti olmuştur. Bu kurganların zeminden yükseklikleri taş ve çeper yapıları ile kuşatma duvarlarının varlığı ile açıklanan mimari olgular, bu kurganları Orta Asya'daki kurganlar ile en azından mukayese anmalmında bize bir fikir verebilecektir.

KAYNAKÇA

(10.05.2018 14.10) http://www.hgk.msb.gov.tr/images/urun/il_ilce_alanlari.pdf

Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe av. J.C.* Paris.

Akok, M. (1979). "Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açıklığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler". *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, VIII (I), 107-113.

Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul.

Akurgal, E. (1987). *Hatti Uygarlığı*. Ankara.

Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İstanbul.

Akurgal, E. (1999). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara.

Akurgal, E. (2003). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara.

Akurgal, E. (2007). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul.

Akyurt, M. (1998). *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara.

Algaze, G., Rosenberg, M. (1991). "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project; 1989". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (8): 137-162.

Alkım, H. (1970). "Explorations and Excavations in Turkey 1967 and 1968". *Anatolica*, (3): 1-91.

Alkım, U. B. (1964). "İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Atatürk Konferansları*, (1): 169-178.

Alkım, U. B. (1965) "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı 1963". *TAD*, 13 (1): 5-17.

- Alp, N.-A. Ceylan vd. (2007). “Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (28/1): 375-390.
- Alpman, A. (1981). “Hurriler”. *A.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, (14/25): Ankara, 284-312.
- Amin, M. (1952). “Masallata Tubzava va Kilah şin”. *Sumer*, (8): 53-71.
- Amiran, R. (1952). “Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA”. *Israel Exploration Journal*, (2): 89-103.
- Amiran, R. (1965). “Yanıktepe, Shengavit and Khirbet – Kerak Ware”. *AS*, (15): 166-167.
- Antennuci, I. C.-K. Brown vd. (1991). *Geographic Information Systems*. New York.
- Ardahan Çevre Durum Raporu 2012*. Ardahan, 2013.
- Arık, R. O. (1933). “Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı”. *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi*, (1): 22-63.
- Arık, R. O. (1937). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı. (1935'deki Çalışmalara ve Kesiflere Ait İlk Rapor)*. Ankara.
- Arınç, K. (2006). *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II*. Erzurum.
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Arsebük, G. (1979). “Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler”. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (8): 81-92.
- Arsebük, G. (1986). “Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu”. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (9): 67-72.

- Atalay, İ. (1992). *Türkiye Coğrafyası*. İstanbul.
- Atalay, İ. ve Mortan, K. (2003). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul.
- Ataman, K. (1988). "A Preliminary Analysis of the Upsilon Blade Tools From Hayaz Höyük". *Anatolica*, (15): 81-85.
- Ataman, K. (1990). "A Functional Study of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük". *Anatolica*, (16): 197-207.
- Ateşoğulları, M. ve Yıldırım, Y. (2003). *Ardahan İl Çevre Durum Raporu*. Ardahan.
- Aydın, N. (1991). "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Belleten*, (55/213): 323-329.
- Aydinoğlugil, B. (2012). "Çatalhöyük'te Değişen Yorumlamalar Ana Tanrıça". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (26): 28-31.
- Azarpay, G. (1968). *Urartian and Artifacts a Chronological Study*. Los Angeles.
- Bahar, H. (2004). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları*. Konya.
- Balkan, K. (1960). "Ein Urartaischer Tempelauf Anzavurtepe bei Ptnos und hier entdeckte Inschriften". *Anatolia*, (5): 99-158.
- Balkan, K. (1985). "Urartuların Kökeni ve Dilleri". *Belleten*, (48/191-192): 514-521.
- Balkan, K. ve Atlı, N. (1993). "Aşıklı Höyük (Aksaray) Yontma Taş Endüstrisinin Teknolojik ve Tipolojik Açından İncelenmesi", *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (8): 213-225.
- Basmadjyan, K. Y. (1903). "Quelques observations sur l'inscription de Kelischin", *JA*, (1/10): 554-555.
- Başgelen, N. (2001). *Türkiye'de Barajlar ve Göl Alanlarındaki Kültürel ve Doğal Miras*. İstanbul.
- Baştürk, M. B. (2013). "Urartu Devleti'nin Kurucuları Üzerine: Labturi ?=? Lutibri, 35 Yıl Sonra, Yeniden". *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler*, İstanbul, 69-78.

- Belck, W. ve Lehmann, C. F. (1893). "Über die Kelishin-Stelen". *VBGAEU*, (25): 389-400.
- Belck, W. ve Messerschmidt, L. (1904). *Die Kelischin-Stele und Ihre Chaldisch-Assyrischen Keilinschriften (Anatole, Zeitschrift Für Orient Forschungen, 1)*. Leipzig.
- Belli, O. (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Belli, O. (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, (I: 139-208), İstanbul.
- Belli, O. (2000). "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması". (Ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 409-414.
- Belli, O. (2004). "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi". (Ed.O. Belli), *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 45-73.
- Belli, O. (2007). "M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Urartu Krallığı ile Kars Bölgesi Arasındaki Siyasal ve Kültürel İlişkiler". (ed. O. Belli), *Kars 2. Kent Kurultayı – Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, İstanbul, 91-110.
- Belli, O. ve Ceylan, A. (2000). "1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (21/1): 449-466.
- Belli, O. ve Ceylan, A. (2001). "1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (22/1): 385-398.
- Belli, O. ve Ceylan, A. (2002). "2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (23/2): 275-286.
- Belli, O. ve Ceylan, A. (2003). "2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (24/2): 393-404.
- Belli, O. ve Ceylan, A. (2004). "2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (25/2): 29-40.

- Belli, O. ve Ceylan, A. (2005). "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (26/1): 175-188.
- Benedict, P. (1980). "Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması". *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, (I): 107-149.
- Benedict, W. C. (1961). "The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin". *JAOS*, (81): 359-385.
- Beran, T. (1957). "Zur Inscriptift Sardurs III bei İzoli". *IstMitt*, (7), 133-145.
- Bilgiç, E. (1984). "Urartular". *Türk Ansiklopedisi*, (33: 39-41), Ankara.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Bingöl, A. (2011). "Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21-40.
- Bingöl, A.-Ceylan, A. vd. (2010). "2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (27/2): 375-398.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. İstanbul.
- Bittel, K. (1970). *Hattusha; The Capital of the Hittites*. New York.
- Bostancı, E. Y. (1959). *Research on the Mediterranean Coast of Anatolia; A New Palaeolithic Site at Beldibi Near Antalya; Preliminary Report*. Ankara.
- Bostancı, E. Y. (1963). "Fossil Remains of Upper Palaeolithic and Mesolithic Man in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterranean Coast of Anatolia". *Bericht über die 8. Tagung der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie*, 253-262.
- Bostancı, E. Y. (1966). "Beldibi Kazılarında Çıkan Önemli Sanat Eserleri". *Antropoloji*, (2): 21-31.

- Bostancı, E. Y. (1967). "Mağracık Çevresinde Yapılan 1966 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular". *Antropoloji*, (III): 19-53.
- Bostancı, E. Y. (1968). "Beldibi ve Mağracıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular". *TAD*, (1/16): 51-60.
- Bostancı, E. Y. (1971). "Belbaşiyen Kültürü ve Bu Kültür Üzerinde Yapılan Bir Tenkit". *DTCFD*, (3-4/26): 1-48.
- Braidwood, R. J. (1990). *Tarih Öncesi İnsan*. İstanbul.
- Braidwood, R. J. (2009). *Tarih Öncesi İnsanları*. İstanbul.
- Burney, C. A. (1958). "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". *Anatolian Studies*, (VIII): 157-209.
- Burney, C. A. (1960). "Measured Plans of Urartian Fortresses". *Anatolian Studies*, (10): 177-196.
- Burney, C. A. (1961). "Circular Buildings Found and Yanık Tepe in North-West Iran". *Antiquity*, (35): 237-240.
- Burney, C. A. (1966). "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere". *Anatolian Studies*, (16): 55-111.
- Burney, C. A. (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*. London.
- Burney, C. A. ve Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills*. London.
- Cauvin, J. ve Aurenche, O. (1987). "Cafer Höyük; 1979". *Aşağı Fırat Projesi 1978-79 Çalışmaları*, 65-70.
- Ceylan, A. (1991). *M.Ö. II. Binde Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ceylan, A. (2000). "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (17/2): 181-193.
- Ceylan, A. (2001a). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (18/2), 71-82.
- Ceylan, A. (2001b). *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2002a). "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (19/2): 165-178.
- Ceylan, A. (2002b). "Yazılıtaş-Horasan". *Çağlayan Aras*, (1/1): 14-15.
- Ceylan, A. (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (20/2): 311-324.
- Ceylan, A. (2004). "2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (21/2), 263-272.
- Ceylan, A. (2005a). "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (22/2), 189-200.
- Ceylan, A. (2005b). "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age". *Anatolian Iron Ages*, (5): 21-29.
- Ceylan, A. (2007). "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (24/1), 163-182.
- Ceylan, A. (2008a). *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2008b). "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1): 75-94.

- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*. Erzurum.
- Ceylan, A. (Baskıda), “Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri”. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (XVII), Ankara.
- Ceylan, A. ve Ceylan, N. (2015). “Kavuştuk Yazıtı ve Değerlendirilmesi”. *BELGÜ*, (1): 9-26.
- Ceylan, A. ve Ceylan, N. (2018). *Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale*. Erzurum.
- Ceylan, A. ve Günaşdı, Y. (2013). “Balkanlarda İskitler”. *Uluslararası Balkan Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri*, 113-139.
- Ceylan, A. ve Günaşdı, Y. (2017). “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, (13/4): 313-350.
- Ceylan, A. ve Günaşdı, Y. (2018). *Eskiçağda Erzurum Kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan, A. ve Özgül, O. (2016). “Erzincan ve Çevresinde Urartular”. *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler*, (1): 127-147.
- Ceylan, A.-Bingöl, A. vd. (2008). “2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (25/3): 129-149.
- Ceylan, A.-Bingöl, A. ve Karageçi, M. (2018). *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan, N. (2016). “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (9/43): 656-671.
- Childe, G. (1974). *Tarihte Neler Oldu*. Ankara.
- Curran, P. J. (1985). *Principles of Remote Sensing*. Honkong.
- Çambel, H. ve Braidwood, R. J. (1980). “İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış”. *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi*

Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi, İstanbul, 1-13.

Çay, A. M. ve Durmuş, İ. (2002). “İskitler”. *Türkler Ansiklopedisi*, (1: 575-596).

Çilingiroğlu, A. (1976). *Urartu end Western Iran: Newlight on Cultural Origins end Inter Relations*. The Victoria Universty of Mancehester (United King Don), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester.

Çilingiroğlu, A. (1976-77). “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”. *Anadolu Araştırmaları*, (4-5): 235-270.

Çilingiroğlu, A. (1983). “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, (2): 28-37.

Çilingiroğlu, A. (1984). “Tanrı Asur’a Bir Mektup”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (2): 1-25.

Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir.

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir.

Çilingiroğlu, A. (2011). “Urartu Dini”. (Ed. K. Köroğlu-E. Konyar), *Urartu: Doğu’da Değişim*, İstanbul, 166-179.

Çiner, R. (1965). “Altıntepe Urartu İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki”. *Belleten*, (114/29): 225-246.

Çoban, H. (2015). “Kapadokya’da İskitler”. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, (4): 121-131.

Değe, A. (2003). *Çıldır İlçe Merkezinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Demir, F. (2002). *Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemlerini Kullanarak Ceyhan Ovasında Test Alanlarında Höyüklerin İncelenmesi*. Çukurova

Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

Demir, M. (2013). *Kars Kent Coğrafyası*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Diakonoff, I. M. (1951). “Prehistorya Urartu: Period Plemennih Soyuzov (XIV-IX)”. *VDI*, (2/36): 265-356.

Diakonoff, I. M. (1952). “Assiro-vavilonshie İstochniki po istorii Urartu”. *VDI*, (2).

Diakonoff, I. M. (1994). “Kimmerijcy i skify na drevnem vostokeye. The Cimmerians and the Scythians in the ancient Near East”. *Rossiyskaya Archeologiya*, (I): 108-116.

Diakov, V. ve Kovalev, S. (2008). *İlkçağ Tarihi I*. Ankara.

Dinç, U.-İ. Yeğingil vd. (1997). *Uzaktan Algılama*. Adana.

Dinçol, A. (1982). “Hititler”. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, (I: 18-120), İstanbul.

Dinçol, A. M. (2004). “Anadolu’da Diller ve Yazılar”. *Klasik Filoloji Seminerleri*, (I), İstanbul.

Dinçol, A. M. ve Dinçol, B. (1992). “Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)”. (Ed. H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem, A. Süel), *Sedat Alp’e Armağan, Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies*, Ankara, 109-117.

Doğanay, H. (1998). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*. Konya.

Doğanay, H. (2001). *Türkiye Turizm Coğrafyası*. Konya.

Doğanay, H. ve Zaman, S. (2006). “Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası”. *Türk Coğrafya Dergisi*, (46): 23-39.

Dönmez, Ş. ve Çakmak, A. (2010). “Avrasyalı Atlı Göçebeler - İskitler”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (18): 84-89.

- Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Durmuş, İ. (1997). “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”. *Belleten*, (61/231): 273-286.
- Durmuş, İ. (2002). “İskitler’in Kimliği”. *Türkler Ansiklopedisi*, (1: 620-627).
- Durmuş, İ. (2008a). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Durmuş, İ. (2008b). “İskit İmparatorluğu’nun Yıkılış Nedenleri”. *Akademik Bakış*, I (2): 199-214.
- Durmuş, İ. (2009). “Tuna Nehri Çevresinde İskit ve Sarmatlar”. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (IV): 11-19.
- Durmuş, İ. (2012). *İskitler*. Ankara.
- Duru, R. (1972). “Anadolu’da Bulunmuş Altın Kulak Tıkaçları”. *Belleten*, (36): 123-135.
- Duru, R. (1979). *Keban Projesi Değirmen-tepe Kazısı 1973*. Ankara.
- Duru, R. (1995). “Bademağacı Kazıları 1993”. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (16/1): 69-77.
- Duru, R. (1996). *Kuruçay Höyük-II, 1978-1988 Kazıları Sonuçları. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ Yerleşmeleri*. Ankara.
- Dyson, R. H. (1968). “The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau”. *CAH*, (II): 14-16.
- Dzhaparidze, O. M. (1964). “The Culture of Early Agrucultural Tribes in the Territory of Georgia”. *VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, Moscow, 2-9.
- Ebeling, E. (1931). “Rezensionen”. *AfO*, (6): 225-228.
- Edmonds, C. J. (1966). “Some Ancient Monuments on the Iraqi-Persian Boundary”. *Iraq*, (28): 159-163.

- Emre, K. (1969). "Altıntepe Urartu Seramiği". *Bellelen*, (33/131): 279-301.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- Eroğlu, E. (2014). "İskitler'de Kuyumculuk". *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, (III): 14-22.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- Esa, (1997). *Demonstration Project, Intergation of Groundtruth and Spaceborne Sensor Data With a Gis for Coastal Zone Management of the Turkish Mediterranean Coasts*.
- Esen, S. (2010). *Ardahan İli, Posof, Damal ve Hanak İlçeleri Florası*. Çoruh Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artvin.
- Esin, U. (1969). *Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*. İstanbul.
- Esin, U. (1979). *İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G.Ö.10500-7000 Yılları Arası). I. Doğal Çevre Sorunu*. İstanbul.
- Esin, U. (1982). "Tepecik Kazısı; 1974". *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara, 71-93.
- Esin, U. (1984). "Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ), Değirmentepe (Malatya) Kazıları". *TÜBİTAK-ARÜTOB*, (IV): 68-112.
- Esin, U. (1986). "Değirmentepe (Malatya) Kazıları Arkeometrik Araştırmalarına Toplu Bir Bakış". *TÜBİTAK - ARÜTOB*, (VI): 131-153.
- Esin, U. (2011). "Aşıklı Höyük". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 72-73.
- Evliya Çelebi, (1970). *Evliya Çelebi Seyhatnamesi*. İstanbul.

- Fitzgerald, E. (1972). "Multispectral Scanning Systems and Their Potential Application to Earth Resource Surveys". *European Space Research Organisation 2*.
- Frangipane, M. (1992). "The 1990 Excavations At Arslantepe Malatya". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (13/1): 177-195.
- Frangipane, M. (1993). "Arslantepe - Melid - Malatya". *Arslantepe; Hierapolis; Iasos; Kyme; Scavi Archeologici Italiani in Turchia*, Marsilio, 31-103.
- Frangipane, M. (1994a). "Arslantepe - Melid – Malatya". *Arslantepe; Hierapolis; Iasos; Kyme; Türkiye'deki İtalyan Kazılar*, Ankara, 31-69.
- Frangipane, M. (1994b). "Excavations at Arslantepe - Malatya, 1992". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (15/1): 211-228.
- Frangipane, M. (1996). "Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri". *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme - Housing and Settlement in Anatolia a Historical Perspective*, İstanbul, 60-69.
- Frangipane, M. (1997). "4th Millennium Temple/Palace Complex at Arslantepe-Malatya: North-South Relations and the Formation of Early State Societies in the Northern Regions of Greater Mesopotamia". *Paléorient*, (23/1): 45-73.
- Frangipane, M. (1998). "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I 'Royal Tomb". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (19/1), 291-309.
- Frangipane, M. (2003). *Dünyanın İlk Şehri Arslantepe – Malatya*. Malatya.
- Frangipane, M. (2004). *Arslantepe*. Milan.
- Frangipane, M. (2011). "Doğu Anadolu". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 126-133.
- Frangipane, M.-Balossi F. vd. (2014). "Arslantepe 2011-2012 Yılı Kazı Sonuçları: İlk Tunç Çağı I'ın Yeni Buluntuları". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (35/2): 456-469.

- Frangipane, M.-Balossi F. vd. (2015). "Arslantepe'de 2013 Yılı Kazı Sezonu: İlk Tunç I ve Geç Kalkolitik Tabakalarının Yeni Buluntuları". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (36/2): 177-190.
- Frankel, D. (1979). *The Ancient Kingdom of Urartu*. London.
- French, D. H. (1962). "Excavations at Can Hasan. First Preliminary Report, 1961". *Anatolian Studies*, (12): 27-40.
- French, D. H. (1964). "Excavations at Can Hasan. Third Preliminary Report, 1963". *Anatolian Studies*, (14): 125-137.
- French, D. H. (1965). "Can Hasan, Karaman 1963 and 1964". *TAD*, (13/2): 27-31.
- French, D. H. (1967). "Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966". *Anatolian Studies*, (17): 165-178.
- French, D. H. (1968). "Can Hasan-Karaman, 1967". *TAD*, (16/1): 89-93.
- Friedrich, J. (1932). *Kleinasiatische Sprachdenkmäler (Kleine texte für Vorlesungen und Übungen 163)*. Berlin.
- Friedrich, J. (1937). "Die urartäische Inschrift von Kolagran". (Ed. L. Hjelmslev), *Melanges linguistiques offerts a M. Holger Pedersen Acta Jutlandica*, (1/9): 518-536.
- Garstang, J. (1953). *Prehistoric Mersin, Yumuktepe in Southern Turkey*. Oxford.
- Giorgieri, M. (2013). "Hurrice ve Urartuca". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 36: 84-89.
- Goetze, A. (1930). *Verstreute Boghazköi-Texte*. Marburg.
- Grayson, A. K. (1972). *Assyrian Royal Inscriptions I*. Wiesbaden.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods II*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.

- Grotefend, G. F. (1845). *Original Papers Read before the Syrio-Egyptian Society of London* 1.
- Grousset, R. (1996). *Bozkır İmparatorluğu*. İstanbul.
- Guboğlu, M. (1981). “Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında”. *TTK*, (8/2): 751-781.
- Guyard, S. (1883). “Inscriptions de Van. Les estampages de M. Deyrolle”. *JA*, (8/2): 517-523.
- Güleç, E.-Yılmaz H. vd. (2010). “2008 Yılı Hatay ve Eskişehir İlleri Yüzey Araştırması”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (27/1): 365-372.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Günaşdı, Y. (2016). “Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik”. *Tüba-ar*, (19): 113-135.
- Günbattı, C. (2007). *Sümerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular*. Ankara.
- Güneri, A. S. (1987). *Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Güneri, A. S. (1992). “Doğu Anadolu Yeni Gözlemler”. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (30): 149-195.
- Güney, E. (1990). “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”. *Coğrafya Araştırmaları*, (2): 323-328.
- Harmankaya, S. ve Erdoğan, B. (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4: İlk Tunç Çağı*. İstanbul.
- Harmankaya, S.-Tanındı O. vd. (1996). “Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik”. *TAY*, İstanbul.

- Harmankaya, S.-Tanındı, O. vd. (1997). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 2: Neolitik*. İstanbul.
- Harmankaya, S.-Tanındı, O. vd. (1998). *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-3: Kalkolitik*. İstanbul.
- Hauptmann, H. (1991-1992). “Nevali Çori. Eine Siedlung des akeramischen Neolithikums am Mittleren Euphrat”. *Nürnberger Blätter*, (8-9): 15-33.
- Herodotos. (2006). *Herodot Tarihi*. İstanbul.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of Ancient Near East*. Wiesbaden.
- Higham, A. D.-P. Wilkinson vd. (1975). *Multispectral Scanning Systems and Their Potential Application to Earth Resource Surveys*.
- Hodder, I. (1996). “Conclusions”. *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 359-366.
- Hodder, I. (2011). “Çatal Höyük”. *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 87.
- Hodder, I. (2013). Çatalhöyük 2013 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Hodder, I. (2014). Çatalhöyük 2014 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Hodder, I. (2015). Çatalhöyük 2015 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Hodder, I. (2016). Çatalhöyük 2016 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Hodder, I. (2017). Çatalhöyük 2017 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. İstanbul.
- Hortmann, R. (1988). “Dicle”. *İslam Ansiklopedisi*, (III): 582-585.
- Hulin, P. (1960). “New Urartian Inscribed Stones at Anzaf”. *Anatolian Studies*, (X): 205-207.

- Huot, J. L. (1982). *Les Céramiques Monochromes Lisses en Anatolie à L'Époque du Bronze Ancien*. Paris.
- İnandık, H. (1965). *Türkiye Gölleri (Morfolojik ve Hidrolojik Özellikler)*. İstanbul.
- İnce, F. (1986). *TÜBİTAK Gebze Araştırma Merkezi, Marmara Bilimsel Endüstriyel Araştırma Enstitüsü, Elektronik Araştırma Bölümü, Uzaktan Algılama ve Sayısal Görüntü İşletme*.
- Jacson, A. (2001). *Caithness Archaeological Project*.
- Jensen, P. C. (1893). "Zu den zwei Inschriften Sarduri's des Ersten". *ZA*, (8): 375-381.
- Kalaç, M. (1956). "Kömürhan Urartu Kitabesi ". *Bellekten*, (20/79): 349-354.
- Kalmış, G. (2017). *Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Ardahan*. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Kansu, Ş.A. (1939). "Türk Tarih Kurumu'nun Prehistorik Araştırmaları". *Bellekten*, III (9/3): 93-97.
- Karageçi, M. (2015). *Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kars.
- Karakuzulu, Z. ve Atnur, G. (2007). "Kültür Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Tortum, Çıldır ve Tödürge (Demiryurt) Gölleri". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (34): 157-167.
- Karosmanoğlu, M. (2009). "Altıntepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (30/1): 119-138.
- Karosmanoğlu, M. (2010). "Altıntepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (31/1): 17-34.

- Karaosmanoğlu, M.-Can, B. vd. (2006). “Altıntepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (27/1): 183-190.
- Karaosmanoğlu, M.-Can, B. vd. (2007). “Altıntepe Urartu Kalesi 2005 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (28/1): 259-270.
- Karaosmanoğlu, M.-Can, B. vd. (2008). “Altıntepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (29/1): 497-514.
- Karaosmanoğlu, M.-Korucu H. vd. (2011). “Altıntepe Urartu Kalesi 2009 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1 (32/1): 164-177.
- Karaosmanoğlu, M.-Korucu, H. vd. (2012). “Altıntepe Urartu Kalesi 2010 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (33/1): 303-318.
- Karaosmanoğlu, M.-Korucu, H. vd. (2013). “Altıntepe Urartu Kalesi 2011 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (34/1): 137-146.
- Karaosmanoğlu, M.-Özkan H. vd. (2005). “Altıntepe Kazısı 2003”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (26/1): 127-138.
- Karcioğlu, U. (2018). *Orta Asya’da Bulunan Bazı Kurganlardaki At Gömüleri*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Karpuz, H. (1977). “Çamuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”. *TÜBİTAK Bilim ve Teknik*, (10/212): 1-6.
- Kettig, R. L.-D. A. Landgrebe, (1976). *Classification of Multispectral Image Data by Extraction and Classification of Homogeneous Objects*.
- Kınal, F. (1941). “Amarna Çağında Hurriler”. *Sümeroloji Araştırmaları*, AÜDTCF alışmalarından Ayrı Basım, İstanbul, 1040–1060.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*. İstanbul.

- Kinnier, Wilson, J. V. (1962). "The Kurbail Statue of Shalmanassar III". *Iraq*, (24): 90-115.
- Klein, J. J. (1974). "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altın-tepe". *Anatolian Studies*, (24): 77-94.
- Kleiss, W. ve Hauptmann, H. (1976). *Topographische Karte von Urartu*. Berlin.
- Knudzon, J. A. (1893). *Assyrische Gebete an den Sonnengott*. Leipzig.
- Koçak, K. (2015). "Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı". *Karadeniz*, (25): 66-78.
- Koçhan, N.-Karaosmanoğlu M. vd. (2005). "Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri". *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya*, Erzurum, 3-14.
- Koçman, A. (1979). *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafyası*. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Koçman, A. (1993). *Türkiye İklimi*. İzmir.
- Koday, S. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*. Erzurum.
- Koday, Z. (2001). "Çıldır Gölü'nde Balıkçılık". *Türk Coğrafya Dergisi*, (37): 171-182.
- Koşay, H. ve Vary, H. (1964). *Pulur Kazısı*. Ankara.
- Koşay, H. ve Vary, H. (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*. Ankara.
- Koşay, H. Z. (1948). "Karaz Sondajı". *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (3): 165-169.
- Koşay, H. Z. (1962). "Pulur Kazısı, 1960". *TAD*, (11): 25-28.
- Koşay, H. Z. (1964). "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)". *Atatürk Konferansları (I)*: 91-94.
- Koşay, H. Z. (1974). "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Prehistor ve Protohituvari". *50. Yıl Armağanı I*, Erzurum, 39-64.

- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.
- Koşay, H. Z. ve Turfan K. (1959). “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”. *Bulleten*, (23/91): 349-413.
- Kozbe, G.-Ceylan, A. vd. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 6a-b Demir Çağları*. İstanbul.
- Kökten, İ. K. (1943a). “Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarihöncesi Araştırmalarına Dair İlk Not”. *DTCFD*, (1/2): 119- 121.
- Kökten, İ. K. (1952). “Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma”, *DTCFD*, (10/3-4): 167-207.
- Kökten, İ. K. (1953). “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, *DTCFD*, (11/2-4): 177-209.
- Kökten, İ. K. (1962). “Maraş ve Antalya Vilayetlerinde Süreli Diptarih Araştırmaları Hakkında Kısa Bir Rapor”. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (11/1): 40-41.
- Kökten, İ. K. (1971a). “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969”. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 13-22.
- Kökten, İ. K. (1971b). “Keban Barajı Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları, 1969”. *Atatürk Konferansları*, (IV): 125-132.
- Kökten, İ. K. (1972). “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1970”. *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, 1-2.
- Kökten, İ. K. (1974). “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971”. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1-5.
- Kökten, İ. K. (1976). “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972”. *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, 1-3.
- Kökten, K. (1943b). “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”. *Bulleten*, (7/27), 601-613.

- Kökten, K. (1944). "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri". *DTCFD*, (3/5): 465-486.
- Kökten, K. (1947). "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar". *Belleten*, (11/43): 431-472.
- Kökten, K. (1975). "Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri". *Atatürk Konferansları*, (V): 95-104.
- König, F. W. (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft. Graz.
- Krupnov, F. I. (1964). "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community". *Soviet Anthropology and Archaeology*, (3): 31-42.
- Ksenophon (1984). *Anabasis*. İstanbul.
- Lahn, E. (1949). "Çıldır ve Aktaş Gölü'nün Jeolojisi Hakkında". *T.J.K.B.* (1/2): 113-117.
- Lahn, E. (1951). "Bazı Türkiye Göllerinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Hakkında". *MTAD*, (41): 118-125.
- Lamb, W. (1954). "The Culture of Northeast Anatolia and its Neighbours". *Anatolian Studies*, (4): 21-32.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London.
- Laroche, E. (1969). "Liste des Dokuments Hieroglyphiques ". *Revue Hittite Et Asianique: Organe De La Société Des Etudes Hittites*, (27): 124 vd.
- Lawrence, B. (1980). "Çayönü'nde Hayvan Evcilleştirme Kanıtları". *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları*, (I), İstanbul.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1907). "Materialien zur alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Abhandlungen der Koniglichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Gottingen". *Phil.-Hist. Klasse Neue Folge*, (9/3), Berlin.

- Lehmann-Haupt, C. F. (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin, Leipzig.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1931). *Armenien einst un jetzt II/2*. Berlin, Leipzig.
- Levine, L. D. (1974). "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros". *Iran*, (XII): 99 vd.
- Levine, L. D. (1977). "Sargon's Eighth Campaign". (Ed. L. D. Levine-T. Cuyler Young), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia (BiblMes 7)*, Malibu.
- Lillesand, T. M.-R. W. Kiefer, (2000). *Remote Sensing and Image Interpretation*.
- Lindenlaub, J. C. (1976). "Remote Sensing, What is it". *Fundamentals of Remote Sensing*.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*. London.
- Lloyd, S. (1967). *Early Highlands Peoples of Anatolia*. London.
- Luckenbill, D. D. (1926-27). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon II, Historical Records of Assyria from Sargon to The End*, Chicago.
- Maisler, B.-Stekelis, M. vd. (1952). "The Excavations at BethYerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946". *Israel Exploration Journal*, (2): 165-173.
- Maktav, D.-F. Sunar, (1991). *Uzaktan Algılama: Kantitatif Yaklaşım*.
- Marr, N. A. (1919). "Nadpis Sarduri II, sina Argiştıya v Das-Kerpi na haldirskom ozere". *Zapiski kavkasskago muzeya B (I)*.
- Marr, N. J., Orbeli, I. A., (1922). *Archeologiöeskaja ekspedicija 1916 goda v Van; raskopki dvuch nis na vanskoy skale i nadpisi Sardura vtorogo iz raskopok zapadnoj nisi*. St. Petersburg, Russkoe Archeologiöeskoe Obscestvo.
- Masser, I.-M. Blakemore, (1991). *Handling Geographical Information*.

- Mayer, W. (1988). "Anmerkungen zur assyrischen Version der Kelisin-Stele". *AMI*, (21): 21-24.
- Melikişvili, G. A. (1950). "Diauehi". *Vestnik Drenaj İstorii*, (4/34): 26-42.
- Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- Mellaart, J. (1958). "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean". *AJA*, (62): 9-33.
- Mellaart, J. (1961). "Early Cultures of the South Anatolian Plateau, I". *Anatolian Studies*, (11): 159-184.
- Mellaart, J. (1962). "Anatolia c. 4000-2300 B.C.". *CAH*, (17/1): Cambridge.
- Mellaart, J. (1967). *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.
- Mellink, M. J. (1961). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* (65): 37-52.
- Mellink, M. J. (1980). "Archaeology in Asia Minor". *AJA*, (84): 501-518.
- Memiş, E. (1987). *İskitlerin Tarihi*. Konya.
- Memiş, E. (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- Memiş, E. (2007). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- Memiş, E. ve Bülbül, C. (2014). *Eskiçağda Göçler*. Bursa.
- Merhav, R. (1989). "Everyday and Ceremonial Utensil Urartu,". (Ed. R. Merhav), *A Metalworking Center in the Millennium B.C.E.*, New York.
- Meşcaninov, I. I. (1927). *Haldovedniye: Istoria Drevnego Vana, Vekliçaya Drevneişiye Svedniya Zakavkaziye Sistema Pisma i Çteniye Klinopisnich Tekstov Haldov-upartov (Trudy Obşçest ve Obledovaniya i Izudceniya Azerbaydjana X)*. Bakü.
- Meşcaninov, I. I. (1931). "Nadpis Menui iz seL. Zivina". *DAN*, 69-73.

- Meşçaninov, I. I. (1931-32). "Neue chaldische Inschriften 2. Die Inschrift Sardurs 3. In Daş-kerpi". *Afo*, (7): 160-164.
- Meşçaninov, I. I. (1933). "Haldskaya nadpis iz sel. Zivin". *IAN*, (8/5): 407-412.
- Meşçaninov, I. I. (1937). "Vostočnoye Zakavkazye vreme haldskih vavoevaniyi". *VDI*, (1): 66-77.
- Meyer, E. (1926). *Geschichte des Altertums I/2*. Berlin.
- Meyer, E. (1954). *Geschichte des Altertums*. Stuttgart.
- Minorskii, V. I. (1917). "Kelyaşın Stela u Topzava i Drevneişiye Pamyatniki Vblizi Urmiiskogo Ozera". *ZVO*, (24): 145-193.
- Minzoni A., Deroché, (1989). "Gaziantep'te Prehistorik Araştırma 1987 Misyonunun Hazırlık Sonuçları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (6): 591-594.
- Minzoni, A., Deroché, (1988). "1986 Yılı Gaziantep Yöresi Paleolitik Araştırmalar". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (6): 591-594.
- Morales, V. B. (1990). *Figurines and Other Clay Objects from Sarab and Çayönü*. Chicago. Illinois.
- Mordmann, A. D. (1870). "Über die Keilschriften Zweiter Gattung". *ZDMG*, (24), 1 vd.
- Mordtmann, A. D. (1872). "Entzifferung und Erklærung der armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend". *ZDMG*, (26): 465-496 (no. 1-46).
- Morgan, J. J. (1889). *Mission Scientifique au Caucase 2*. Paris.
- Morgan, J. J. (1896). "La stele de Kel-i-Chin". *Mission Scientifique en Perse 1 (IV)*: 261-283.
- Munr, M., Rankin, (1973). "Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.". *CAH*, (2/2): 274 vd.
- Müderrişoğlu, A. (1986). *Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme)*. Ankara.

- Mühlbachs, H. von, (1840). "Mitteilungen der von König Preuss. Ingenieur-Hauptmann Hr. v. Mühlbach im oberen Euphrat gemachten Entdeckung einer Keilinschriften". *Monatsbericht über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 1, 70-75.
- Nikolskii, M. V. (1893). "Klinoobrazniya Nadpis Rusa IV Kelani Kirlani (Aluçalu) na Beregu Gokçi v Erivanskoy Guberniyi", *AIZ*, (I).
- Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*. İstanbul.
- Olmstead, A. T. (1975). *History of Assyria*. Chicago.
- Orthmann, W. (1963). *Frühe Keramik von Bogazköy*. Berlin.
- Orthmann, W. (1968-69). "Eine Urartäische Inschrift in Avnik". *AfO*, (22): 77-78.
- Öksüz, B. (2002). "Beslenmek, Neolitik Çağ". *Arkeoatlas*, (1): 84-87.
- Öksüz, B. (2011). "Beslenmek". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 74-77.
- Özbek, M. (1989). "Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları". *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (4): 121-152.
- Özbek, M. (1990). "Son Buluntuların Işığında Çayönü Neolitik İnsanları". *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (5): 161-12.
- Özbek, M. (1993). "Aşıklı Höyük Neolitik Çağ İnsanları". *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (7): 201-212.
- Özdoğan, M. (1977). *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*. İstanbul.
- Özdoğan, M. (1990). "1988 Yılı Diyarbakır Yüzey Araştırması". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (7): 459-466.
- Özdoğan, M. (2002a). "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ". *Arkeoatlas*, (1): 66-83.
- Özdoğan, M. (2002b). "Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ". *Arkeoatlas*, (1): 88-105.

- Özdoğan, M. (2002c). “Köyden Kente Kalkolitik Çağ”. *Arkeoatlas*, (1): 110-129.
- Özdoğan, M. (2011a). “Neolitik Çağ: Devrimlerin Atası”. *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, 54-73.
- Özdoğan, M. (2011b). “Neolitik Çağ: Çanak Çömlekli”. *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, 78-97.
- Özdoğan, M. (2011c). “Köyden Kente”. *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 102-106.
- Özdoğan, M., Özdoğan, A., (1993). “Pre-Halafian Pottery Of Southeastern Anatolia With Special Reference to the Çayönü Sequence”. *Between The Rivers and Over The Mountains, Festschrift for A.Palmieri*, Roma, 87-103.
- Özdoğan, M., Özdoğan, A., vd. (1992). “1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (13/1), 97-125.
- Özdoğan, M., Özdoğan, A., vd. (1994). “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi: 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (15/1), 103-122.
- Özey, R. (2002). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. İstanbul.
- Özgüç, N. (1974). “The Decorate Bronze strip and Plagues from Altın-tepe”. *Mansel'e Armağan*, Ankara, 847-860.
- Özgüç, T. (1948). *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara.
- Özgüç, T. (1961). “Altın-tepe Kazıları-Excavations Altın-tepe”. *Belleten*, (25/98), 253-290.
- Özgüç, T. (1966). *Altın-tepe I, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*. Ankara.
- Özgüç, T. (1969). *Altın-tepe II*. Ankara.

- Özgül, O. (2007). *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Özgül, O. (2015). "Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (5/9): 69-92.
- Özgül, O. (2016). "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)". *Tüba-ar*, (19): 137-157.
- Özgül, O.-Ceylan, A. vd. (2013). "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (30/2), 277-292.
- Palmieri, A. (1987). "The 1985 Campaign at Arslantepe; Malatya". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (8/1): 67-74.
- Palmieri, A. ve Frangipane, M. (1990). "The 1988 Campaign at Arslantepe, Malatya". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (11/1), 191-201.
- Parzinger, H.-Gass, A.-Fassbinder, J. (2016), "The Latest Geoarchaeological and Geophysical Studies", *Hypotheses and Fact- Archaeology*.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Pehlivan, M. (1990). "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi*, (1): 168-176.
- Pehlivan, M. (1991). *Daya(e)ni / Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*. Erzurum.

- Pehlivan, M. (1994). “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.
- Pfannenstiel, M. (1941). *Die Altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens*. Berlin.
- Pınarcık, P. (2012). “Urartu Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (27/2): 459-482.
- Pınarcık, P. (2014a). “Urartuların Başkentleri”. *TAD*, (56/33): 35-53.
- Pınarcık, P. (2014b). “Sargon’un Sekizinci Sefer Lokalizasyon Önerileri ve Bu Önerilerin Harita Üzerinde Gösterilmesi”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7): 38-59.
- Piotrovskii, B. B. (1950). *Karmir-blur 1 (Rezultati rabot arheologičeskoy ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i gosudarstvennogo Ermitaja 1939-1949gg.)*. Erivan.
- Piotrovskii, B. B. (1959). *Urartu*. Moskova.
- Piotrovskii, B. B. (1962). “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”. VI. *International Congress of Prehistorical and Protohistoric Sciences*, Moscow, 7.
- Piotrovskii, B. B. (1967). *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. London.
- Piotrovskii, B. B. (1969). *Urartu*. Geneva.
- Restelli, F. B. (2012). “Arslantepe, Arkeolojinin Değişmez Sürprizi”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (26): 68-72.
- Rice, T.T. (1958), *The Scythians*, London.
- Robert, L. (1876). *Etude philologique sur les inscriptions cuneiformes de l’Arménie*. Paris.

- Roodenberg, J. J. (1985). "1983 Yılı Hayaz Höyük ve Civarı (Kumartepe) Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (7): 1-4.
- Roodenberg, J. J. (1989). "Hayaz Höyük and the Final PPNB in the Taurus Foothills". *Paleorient*, (15/1): 91-101.
- Rosenberg, M. (1993). "The Hallan Çemi Excavation 1991". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (14/1): 117-130.
- Rosenberg, M. (1995). "Hallan Çemi Kazısı 1992". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (16/1): 85-94.
- Rosenberg, M. ve Peasall, B. L. (1998). "A Report on Sounding at Demirköy Höyük: An Aceramic Neolithic Site in Eastern Anatolia". *Anatolica*, (24): 195-207.
- Rosenberg, M. ve Togul, H. (1991). "The Batman River Archaeological Site Survey; 1990". *Anatolica*, (27): 241-254.
- Rosenberg, M., Davis, M., (1992). "Hallan Çemi Tepesi; An Early Aceramic Neolithic Site In Eastern Anatolia: Some Preliminary Observations Concerning Material Culture". *Anatolica*, (18): 1-18.
- Rosenberg, M.-Nesbitt, R. M. vd. (1995). "Hallan Çemi Tepesi: Some Preliminary Observations Concerning Early Neolithic Subsistence Behaviors in Eastern Anatolia". *Anatolica*, (21): 1-12.
- Rothman, M. S. (1993). "Preliminary Report on the Archaeological Survey in the Alpaslan Dam Reservoir Area and Muş Plain 1991". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (10): 269-295.
- Sabin, F. F. (1973). *Remote Sensing Principles and Interpretation*.
- Sagona A. ve Sagona C. (2000). "Excavations at Sos Höyük, 1998". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (21/1): 143-144.
- Sagona, A. G. (1984). *The Caucasian Region in the Early Bronze Age. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214*.

- Sagona, A. G. (2000). "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia". *Chronologiesdes Paysdu Caucase et de L'Euphrateaux IVe-IIIe Millenaires: Actesdu Colloqued Istanbul, 16- 19 Decembre 1998, Varia Anatolica*, (11): 329-373.
- Sagona, A. G. ve Sagona, C. (2001). "Excavations at Sos Höyük, 1999". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (22/1): 129-131.
- Sagona, A. G.-Erkmen, M. vd. (1997). "Excavations at Sos Höyük, 1995". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (28/1): 137-143.
- Sagona, A. G.-Erkmen, M. vd. (1999). "Excavations at Sos Höyük, 1997". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (20/1): 205-206.
- Sagona, A. G.-Sagona, C. vd. (1995). "Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report". *Anatolian Studies*, (45): 193-218.
- Sagona, A., Zimansky P., (2015). *Arkeolojik veriler Işığında Türkiyenin En Eski Kültürleri (M.Ö. 1.000.000-550)*. İstanbul.
- Sagona, A., Zimansky, P., (2009). *Ancient Turkey*. London.
- Sagona, A.-Erkmen, M. vd. (1998). "Excavations Sos Höyük 1996". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (19/1): 245-250.
- Sagona, A.-Sagona, C. vd. (1996). "Excavations at Sos Höyük-1994". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (17/1): 129-150.
- Salvini, B. A., Salvini, M., (1992). "Gli annali di Argišti I - Note e Collazioni". *SMEA*, (30): 9-23.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Cotributo alla storia della formazione del regno di Urartu*. Roma.
- Salvini, M. (1976). "Geschichtlicher Abriss". *Kellner (Hrsg.)*, München, 11-14.
- Salvini, M. (1976-80). "Kelişin". *Reallexikon der Assyriologie* (V): 568-569.

- Salvini, M. (1979). "Die urartaischen schriftlichen Quellen aus iranisch-Azerbaidjan I. Die Inschriften der Konige Ispuini und Menua". Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Teheran (Hrsg.), Akten des VII. Internationalen Kongresses für Kunst und Archäologie, München 1976, *AMI*, (VI): 170-177.
- Salvini, M. (1984). "I documenti". (Ed. Pecorella, P. E.-Salvini, M.), *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano*, 53-96.
- Salvini, M. (1986). "Tušpa, Die Hauptstadt von Urartu". *Xenia: Reich Urartu- Ein altorientalischen Staat im 1. Jahrtausend v. Chr. Konstanzer Altorientalische Symposien I*, Konstanz, 31-44.
- Salvini, M. (1995a). "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu". (Ed. M. Liverani), *Neo-Assyrian Geography*, Roma, 43-53.
- Salvini, M. (1995b). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.
- Salvini, M. (2011). "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış". (Ed. K. Köroğlu-E. Konyar), *Urartu Doğuda Değişim*, İstanbul, 74-101.
- Sami, Ş. (1889/1306). *Kamusü'l Alam*. İstanbul.
- Sandalgian, J. (1900). *Les inscriptions cunéiformes Urartiques: transcrites avec une triple traduction interlinéaire en Arménien classique, en Latin et en Française, suivies d'un glossaire et d'une grammaire*. Venedik.
- Sandalgian, J. (1913). "Ourartaken Sepagir arjanagrou ivnneri". *Handes Amsorya*, (27): 393-409.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul.
- Saraçoğlu, H. (1990). *Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller*. İstanbul.
- Sarkisian, P. N. (1864). *Telagroutiunk i Pokr Yev i Mej Hays*. Venedik.

- Sayce, A. H. (1882). "The Cuneiform Inscriptions of Lake Van". *JRAS*, (14): 377-732.
- Sayce, A. H. (1885). *Assyria its Princes, Priests and People*. London.
- Sayce, A. H. (1888). "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III". *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, 1-48.
- Sayce, A. H. (1890). "The Great Inscription of Argistis on the Rock of Van". *Records of the Past*, (IV): 117-133.
- Sayce, A. H. (1893). "The Cuneiform Inscriptions of Van, part 4". *JRAS*, (25): 1-39, (no. 69-79).
- Sayce, A. H. (1894). "The Cuneiform Inscriptions of Van, part 5", *JRAS*, (26): 691-732, (no. 80-85).
- Sayce, A. H. (1900). *The passing of the Empires, 850 B.C. to 330 B.C.*
- Sayce, A. H. (1901). "Fresh Contributions to the Decipherment of the Vannic Inscriptions". *JRAS*, 645-660, (no 86).
- Sayce, A. H. (1904). *Monument facts and higher Critical Fancies*. London.
- Sayce, A. H. (1906). "The Cuneiform Inscription of Van, Part VII". *JRAS* (90): 611-653.
- Sayce, A. H. (1914). "A New Inscription of the Vannic King Menua". *JRAS*, 75-77, (no. 93).
- Sayce, A. H. (1929). "Some New Vannic Inscriptions". *JRAS*, 297-336, (no. 93-100).
- Schmidt, E. F. (1932). *Anatolia Through the Ages, Discoveries at Alishar Mound 1927-1929*. The University of Chicago Press.
- Schmidt, K. (2011). "Göbekli Tepe". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 64-70.
- Schulz, F. E. (1840). "Memoire sur le lac de Van et ses Environs". *JA* (3/9): 257-323.

- Seeher, J. (2000). "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1999". *Archologischer Anzeiger*, 355-376.
- Selen, H. S. (1943). "Türkiye'nin Yol Sistemi". *Türk Coğrafya Dergisi*, (4/1): 352-371.
- Selen, H. S. (1949). "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları". *Türk Coğrafya Dergisi*, (11-12): 102-109.
- Sembatiants, M. V. (1895). *Telagir Gelarkovni, Valarşapat*.
- Serdaroğlu, Ü. (1977). *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975*. Ankara.
- Sesören, A. (1998). *Uzaktan Algılamada Temel Kavramlar*.
- Sesören, A.-T. Woldai vd. (2000). "Uzaktan Algılamada Temel Kavramlar". *GPS Uzaktan Algılama Coğrafi Bilgi Sistemi Kursu, 23 Ekim-1 Kasım 2000*, 7-8.
- Sever, T. (1998). *Archeological Remote Sensing*.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul.
- Sevin, V. (2005). "Urartu Devleti". *ArkeoAtlas*, (IV): 64-78.
- Sevin, V. (2011). "Urartu Devleti". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 422-480.
- Sevin, V. (2012). "Urartu-Biainili Krallığı". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (30): 42-55.
- Sevin, V. ve Caneva, I. (1996). "1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları". *Kazi Sonuçları Toplantısı*, (17/1): 71-93.
- Sevin, V.-Caneva, I. vd. (1997). "1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları". *Kazi Sonuçları Toplantısı*, (18/1): 23-41.
- Sheets, P. (1991). "Prehistoric Footpaths in Costa Rica: Transportation and Communication in a Tropical Rainforest". *Ancient Road Networks and Settlement Hierarchies in the New World*.

- Sheets, P.-B. McKee, (1994). "Prehistoric Footpaths in Costa Rica: Remote Sensing and Field Verification". *Archaeology, Volcanism and Remote Sensing in the Arenal Region, Costa Rica*.
- Short, N. M. (2000). *The Remote Sensing Tutorial*.
- Sözer, N. (1969). *Diyarbakır Havzası*. Ankara.
- Strabon, (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- Sukenik, Y. (1947). "On the Technique of Khirbet Kerak Ware". *Bulletin of the American Schools Of Oriental Research*, (106): 9–17.
- Swain, P. H.-S. M. Davis, (1978). *Remote Sensing: The Quantitative Approach*. New York.
- Şenel, A. (1980). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*. Ankara.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara.
- Şenol, S.-U. Dinç, (1994). *Kartoğrafya*. Adana.
- Şenyurt, S. Y. (2005a). *Tasmasor: Erzurum Ovası'nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi*. Ankara.
- Şenyurt, S. Y. (2005b). *Büyükkardıç: Doğu Anadolu'da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi*. Ankara.
- Şenyurt, S. Y., Ekmen, H., (2005). *Tetikom: Pasinler Ovası'nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi*. Ankara.
- Şenyurt, S. Y., İbiş, R., (2005). *Güllüdere: Aşkale Ovasında Bir Demir Çağ ve Ortaçağ Yerleşmesi*. Ankara.
- Şenyürek, M. S. (1959). "Tıklı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not". *Bellekten*, (23): 10-26.

- Şenyürek, M. S. ve Bostancı, E. Y. (1958). “Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları”. *Belleten*, (86/22): 147-156.
- Şimşek, O. (Baskıda). “Çıldır ve Aktaş Göllerinde Coğrafi Gözlem”.
- Tansuğ, K. (1949). “Kimmerlerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münsasebeti”. *DTCFD*, (4/7): 535-550.
- Tarhan, M. T. (1972). *Eski Çağ’da Kimmerler Problemi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1979). “Eskiçağda Kimmer Problemi”. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (8): 355-369.
- Tarhan, M. T. (1982). “Urartu Devleti’nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkındaki Yeni Görüşler”. *An Ar*, (8): 69-114.
- Tarhan, M. T. (1983a). “The Structure of the Urartian State”. *An Ar*, (9): 295-310.
- Tarhan, M. T. (1983b). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (I): 109-120.
- Tarhan, M. T. (1984). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (1): 109-120.
- Tarhan, M. T. (1986). “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (9): 285-301.
- Tarhan, M. T. (1994). “Recent Research at the Urartian Capital Tushpa”. *Tel Aviv*, (21): 22-57.
- Tarhan, M. T. (2002). “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”. *Türkler Ansiklopedisi*, (I: 597-610), Ankara.

- Tarhan, M. T. (2005). "Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkenti". *ArkeoAtlas*, (IV): 126-131.
- Tarhan, M. T. (2011). "Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (21): 60-75.
- Tarkan, T. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 7-22.
- Tellioğlu, İ. (2004). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon.
- Tomlinson, R. F. (1972). "Geographical Data Handling". *UNESCO/IGU Second Symposium on Geographical Information Systems*.
- Tomsky, J. (1982). *Das Altpalaeolithikum im Vorderen Orient*. Wiesbaden.
- Tozlu, S. (1997). *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Tseretheli, G. B. (1939). *The Urartean Monuments in the Georgian Museum Tbilissi*.
- Tseretheli, M. (1928). *Die neuen haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu (um. 750 v.Chr.) Ein Beitrag zur Entzifferung des Haldischen, (Sitzungsberichte der (Königlich) Preussischen Akademie der Wissenschaft 18/5*. Heidelberg.
- Tseretheli, M. (1933). "Ektudes Ourarteennes, I: La Stele de Kelichine". *RA*, (30/1): 1-49.
- Tseretheli, M. (1935). "Rectifications", *RA*, (32): 85 vd.
- Tseretheli, M. (1953). "Etudes Ourarteennes, IV: La Stele de Kelichine". *RA*, (47/3), 131-140.
- Tuncel, M. (1975). *Göllerimiz*. İstanbul.
- Tuncel, M. (1991). "Aras". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (3): 332-335.

- Umurtak, G. (2011). "Anadolu Figürinleri". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 98-100.
- Üngör, İ.-Bingöl, A. vd. (2014). "2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri YüzeY Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (31/1): 61-77.
- van Loon, M. N. (1966). *Urartian Art: Its Distinctive Araits in the light of New Excavations*. Leiden.
- van Zeist, W., de Roller, G. J., (1994). "The Plant Husbandry of Aceramic Çayönü; SE Turkey". *Palaeohistoria*, (33-34): 65-96.
- von der Osten, (1937). *The Alishar Höyük: Season of 1930 and 1932 I-II-III*. Chicago.
- von der Osten, (1956). *Die Welt der Perser*. Stuttgart.
- Vonder, O. (1998). *Remote Sensing in Archaeology and Historical Events*.
- Vrouyr, N. E. (1952). *Inscriptions ourartéennes et annales des rois d' Assyrie*. Anvers.
- Waterman, L. (1930-1936). *Royal Correspondance of the Assyrian Empire I-IV*. Ann Arbor.
- Weidner, E. (1959). "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I, und seiner Nachfolger". *AFO*, (12): 10 vd.
- Whallon Jr. R. (1979). *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*. Michigan.
- Wilhelm, G. (1986). "Urartu als Region de Keilschrift Kultur-3 Die Inschrift Sarduri 1". (Ed. V. Haas), *Das Reich Urartu-Ein altorientalische Staat im 1. Jahrtausend v. Chr. (Xenia 17)*, 95-113.
- Wilhelm, G. (1994). *The Hurrians*. Warminster.

- Wright, G. E. (1937). *The Pottery of Balestin from the Earliest Timer to the End of the Early Bronze Age*. New Haven.
- Yakar, J. (1985). "The Later Prehistory of Anatolia". *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, BAR-2*, Oxford, 268 vd.
- Yalçın, H. G. (2012). *Die Karaz Keramik Von Tepecik in Ostanatolien*. İstanbul.
- Yalçın, Ü. (2003). "Anadolu Madenciliği". *ArkeoAtlas*, (II): 72-79.
- Yalçinkaya, I. (1984). "Samsat-Şehremuz Tepesi Çevresi Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları, 1982". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (1): 13-20.
- Yalçinkaya, I. (1987). "1985 Yılı Karain Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (8/1): 21-37.
- Yalçinkaya, I. (1989). *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*. Ankara.
- Yalçinkaya, I. (1992). "1990 Yılı Öküzini Kazısı". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (13/1), 55-70.
- Yalçinkaya, I. (1995). "Anadolu İskan Tarihinde Katran Dağı". *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, 55-76.
- Yalçinkaya, I.-Leotard, J. M. vd. (1997). "1990-1995 Öküzini Kazıları (Tardiglasiyer Yerleşimleri)". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (18/1), 11-16.
- Yalçinkaya, I.-Müller, H. J. vd. (1987). "Fırat Vadisinde, Adıyaman-Samsat ve Malatya-Ku-ruçay Çevrelerinde Paleolitik Gözlemler". *Aşağı Fırat Projesi 1978-79 Çalışmaları*, Ankara, 29-34.
- Yalçinkaya, I.-Otte, M. vd. (2000). "1998 Yılı Karain Kazısı". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (21/1), 15-28.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran H. vd. (1998). "1995 ve 1996 Yılları Karain Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (19/1), 17-45.

- Yalçinkaya, I.-Taşkiran H. vd. (2003). “2001 Yılı Karain Kazıları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24/2), 159-171.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran H. vd. (2007). “2005 Yılı Karain Mağarası Kazıları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (28/1), 539-558.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran, H. vd. (2002). “2000 Yılı Karain Kazısı”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (23/1), 163-170.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran, H. vd. (2008). “2006 Yılı Karain Mağarası Kazıları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (29/1), 467-482.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran, H. vd. (2009). “2007 Yılı Karain Mağarası Kazıları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (30/2), 285-300.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran, H. vd. (2010). “2008 Yılı Karain Mağarası Kazıları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (31/4), 41- 62.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran, H. vd. (2011). “2009 Yılı Karain Mağarası Kazıları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (32/3), 22-35.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran, H. vd. (2012). “2010 Yılı Karain Mağarası Kazıları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (33/2), 373-392.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran, H. vd. (2014). “2012 Yılı Karain Mağarası Kazıları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (35/1), 233-252.
- Yalçinkaya, I.-Taşkiran, H. vd. (2015). “2013 Yılı Karain Mağarası Kazıları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (36/1), 441-458.
- Yıldırım, R. (2000). *Uygarlık Tarihi*. İzmir.
- Zabelin, İ. E. (1876). *İstoria Ruskoy Jizni*. Moskova.
- Zengin, M. (2007). *Ardahan Kura Nehri ve Yakın Çevresi Alan Kullanımlarının Belirlenmesi ve Optimal Alan Kullanım Önerileri*. Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State.*
Chicago.

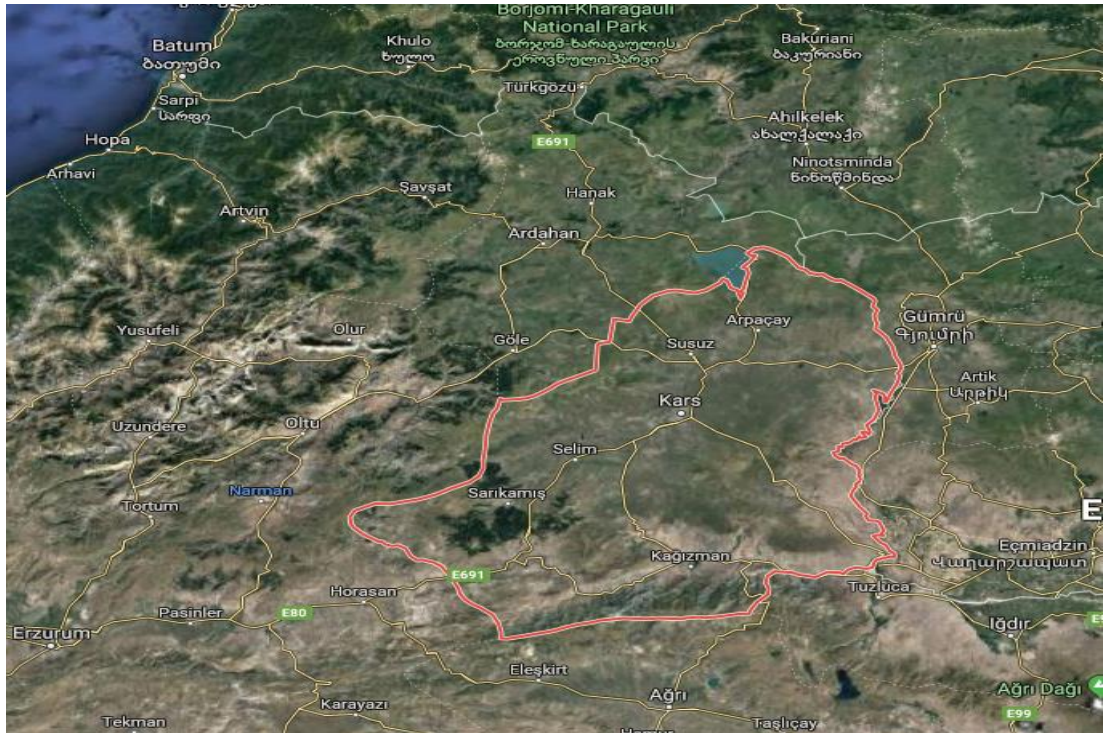

EKLER

Haritalar

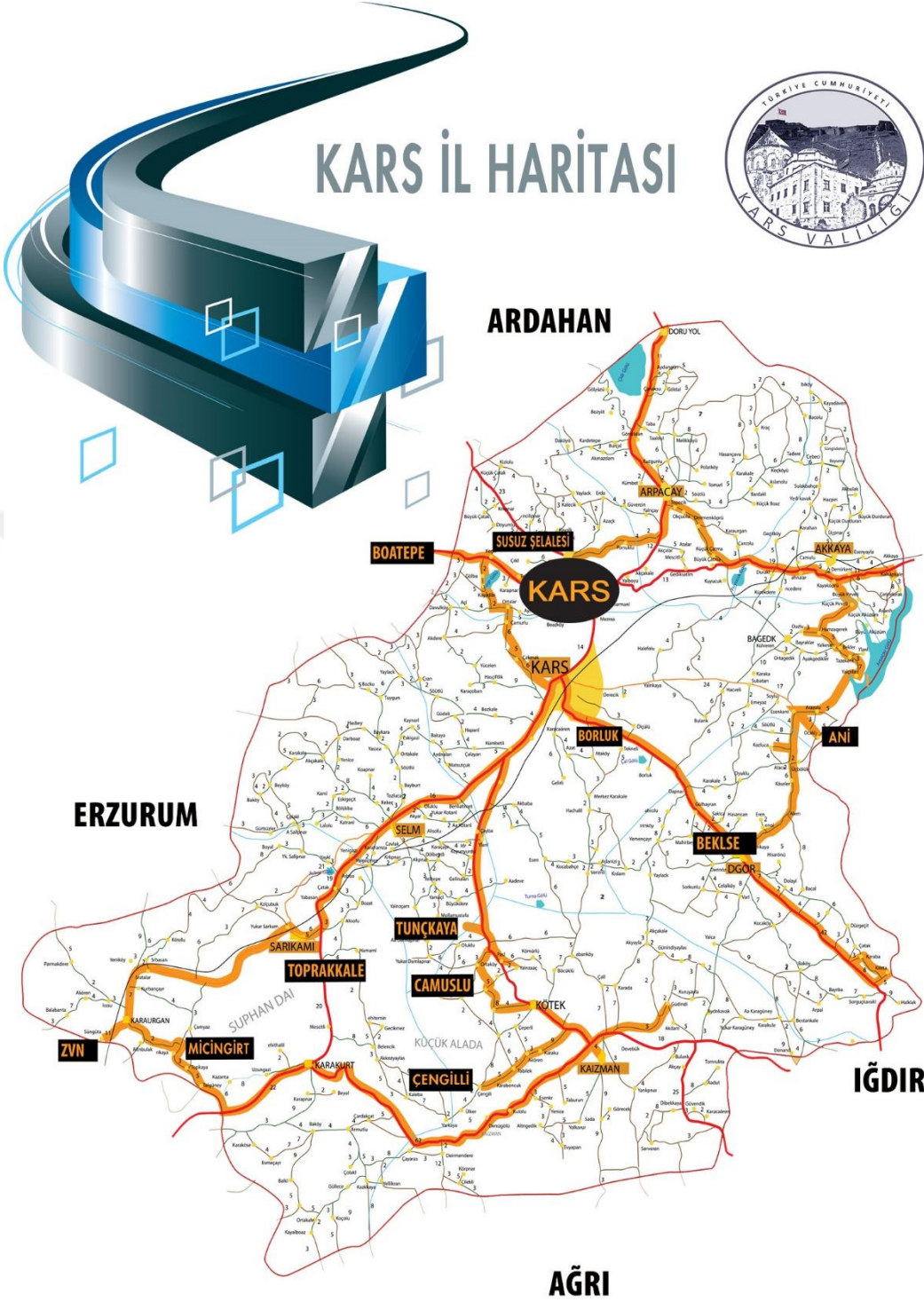

Harita 1: Kars İl Sınırı Haritası

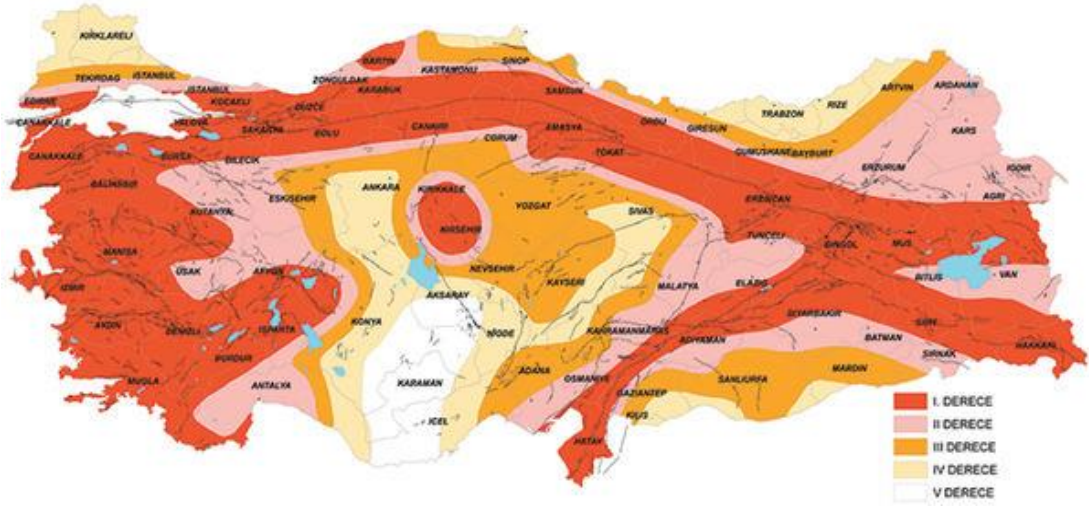

Harita 2: Kars İl Sınırı Haritası

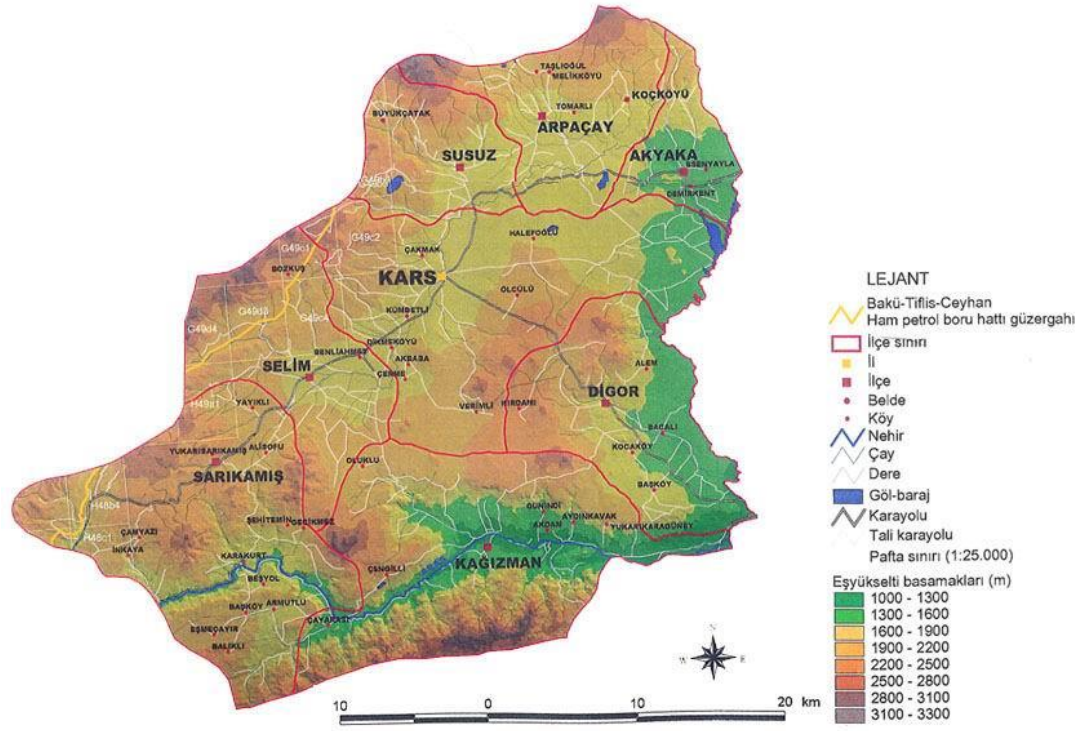
KARS İL HARİTASI

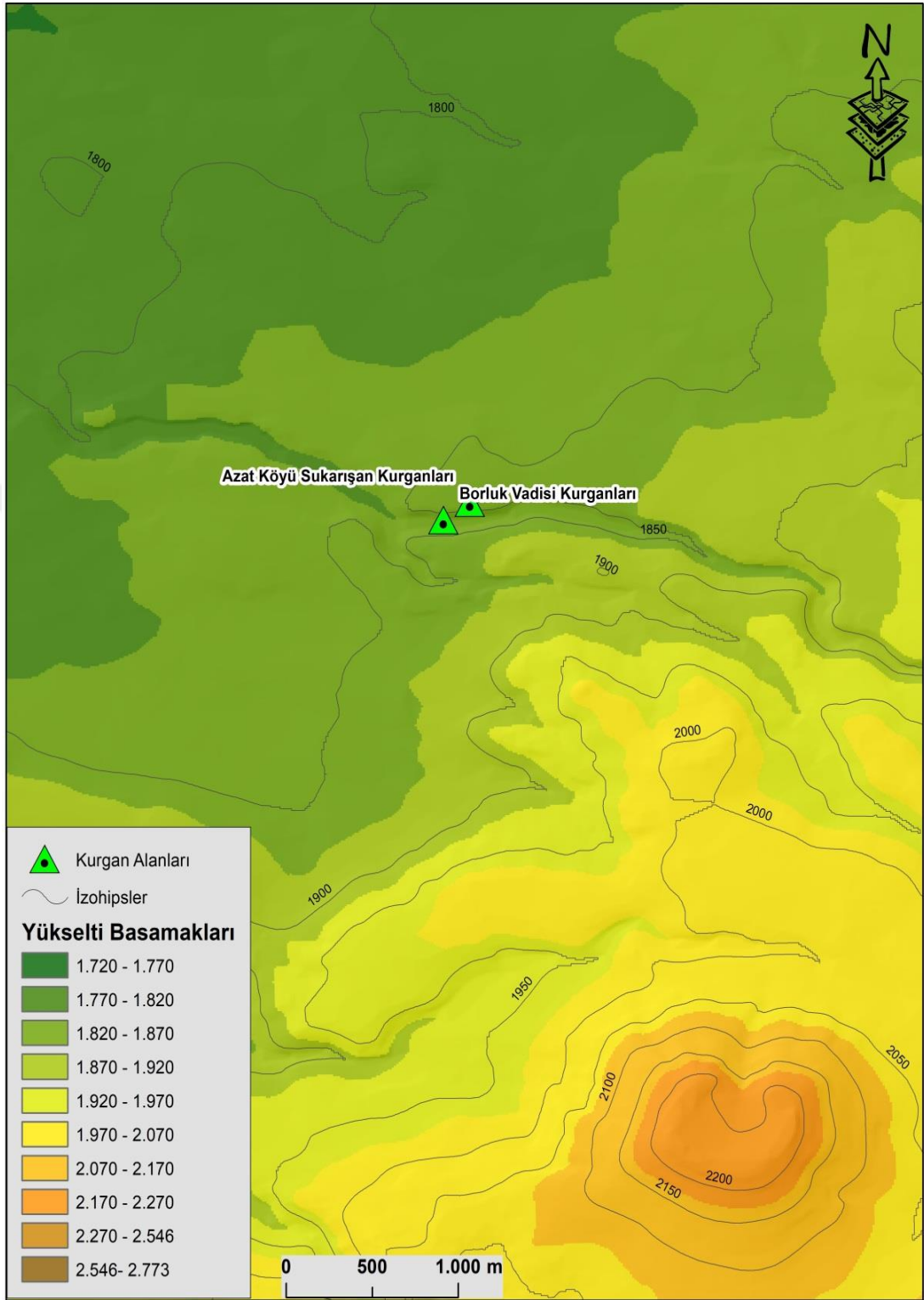
Harita 3: Kars ve Çevre İller Haritası

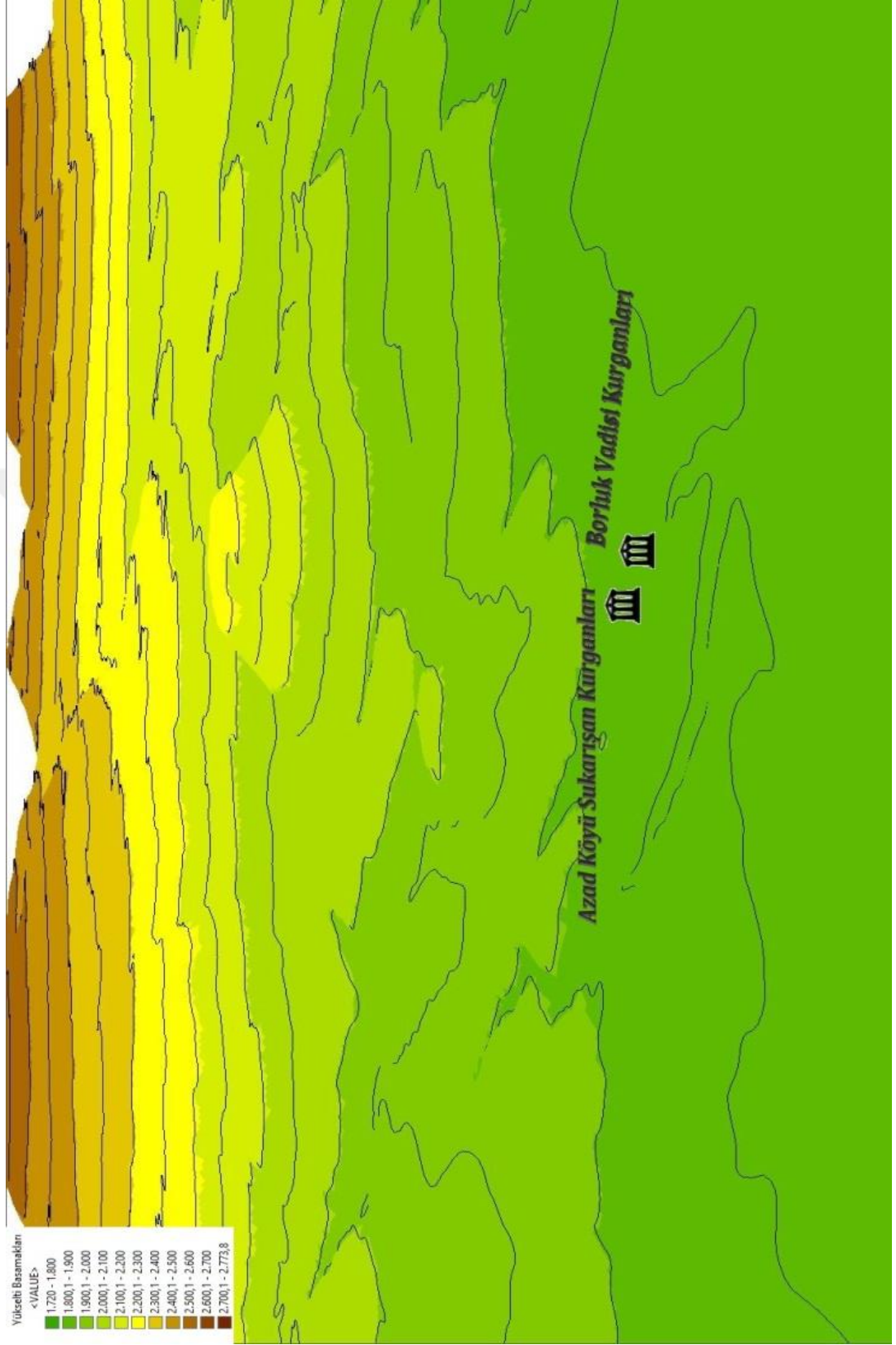
Harita 4: Türkiye'nin Deprem Bölgelerini Gösteren Harita

Harita 5: Kars'ın İlçelerini Gösteren Harita

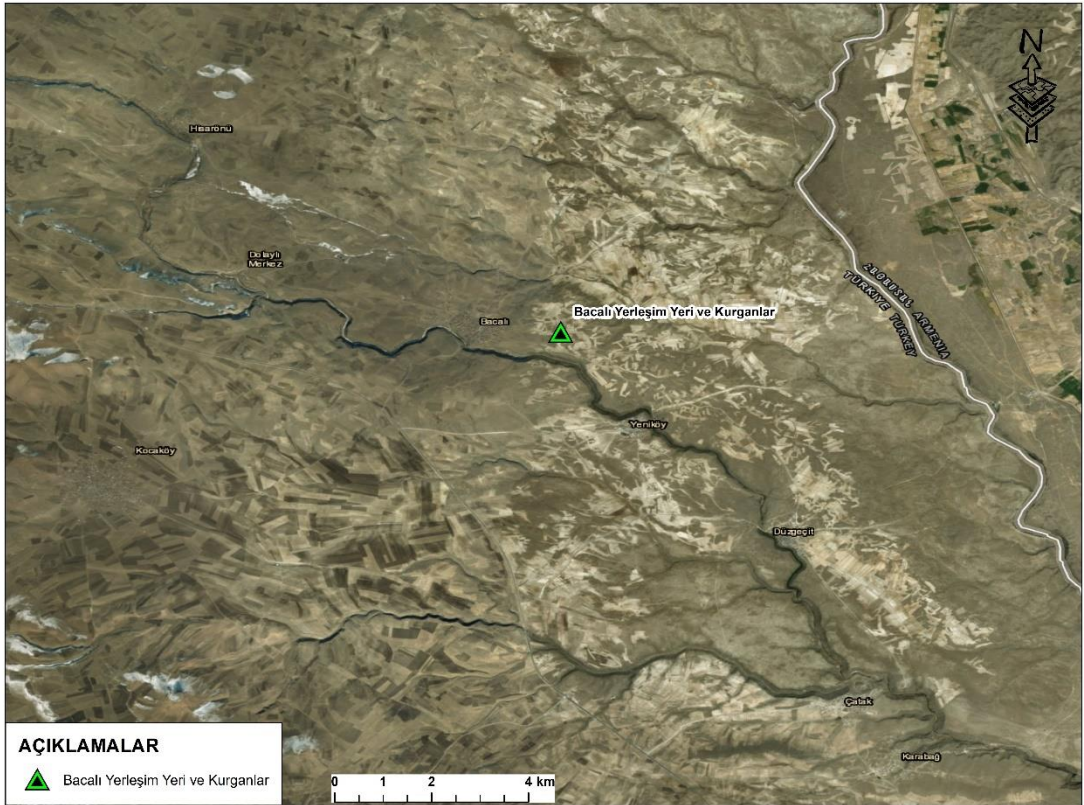
Harita 6: Azad Köyü Sukarışan Kurganları ve Borluk Vadisi Kurganları Topografya Haritası

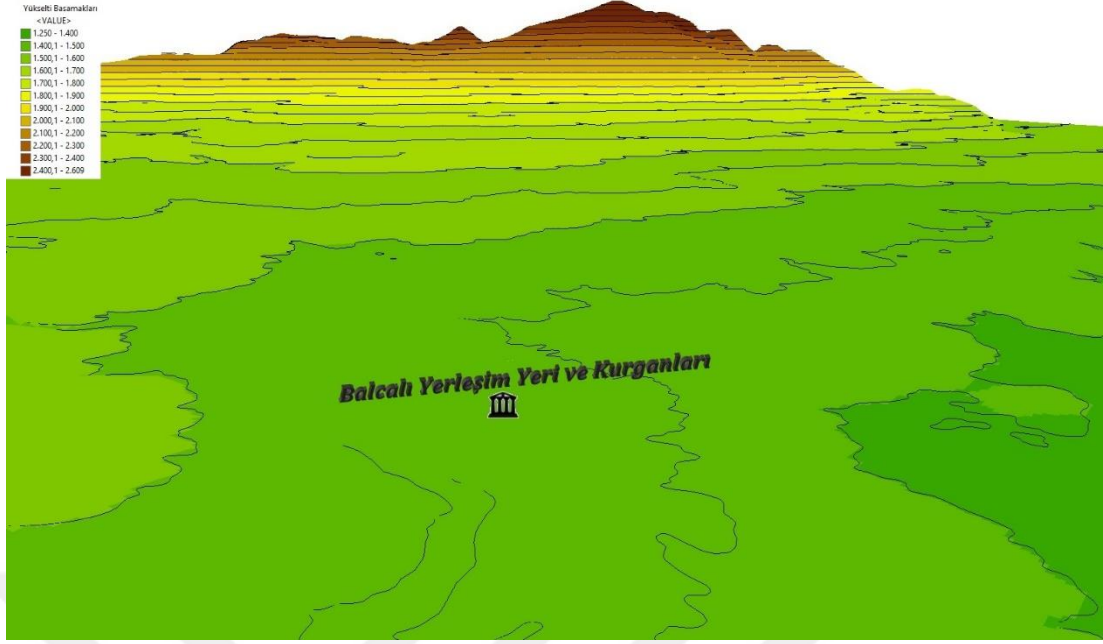
Harita 7: Azad Köyü Sukarışan Kurganları ve Borluk Vadisi Kurganları 3D Haritası

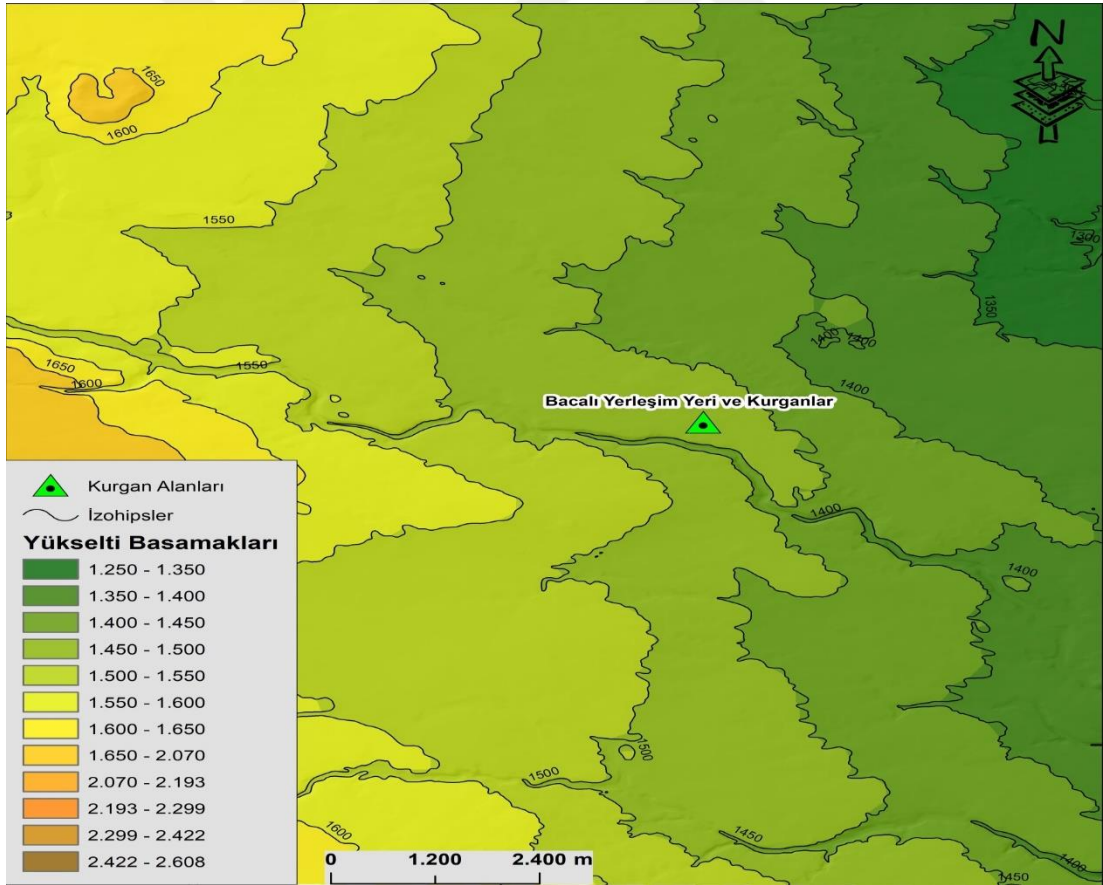
Harita 8: Azat Köyü Kurganlarının Uydu Görüntüsü

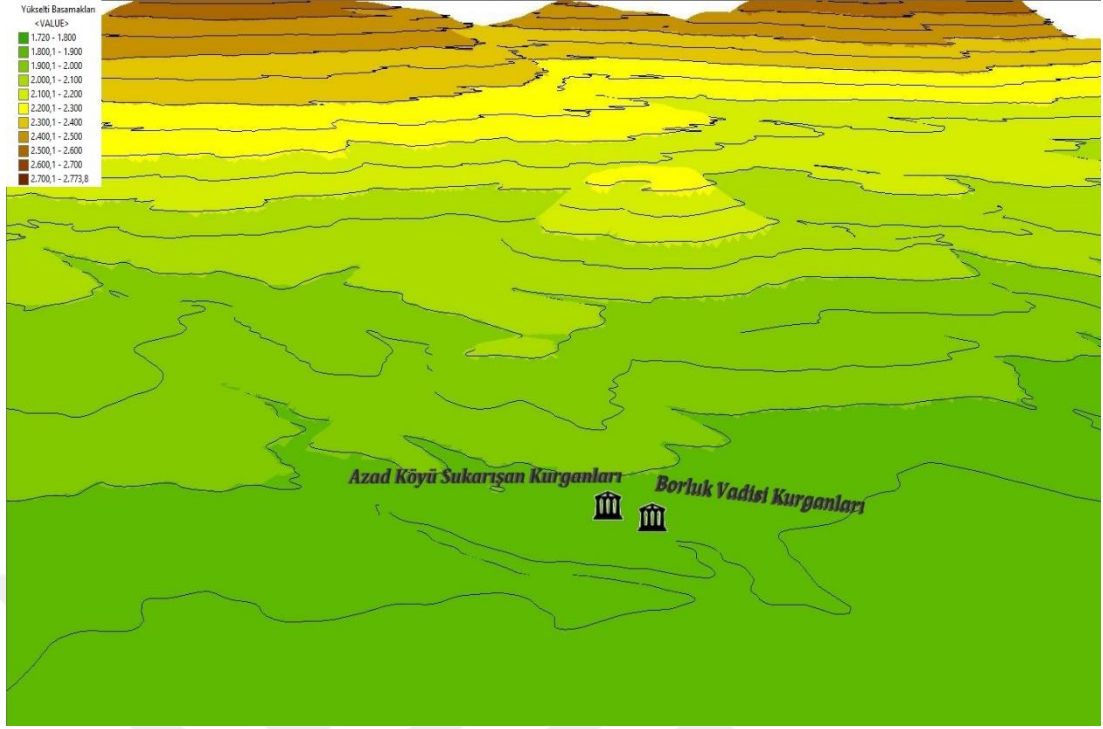
Harita 9: Bacalı Yerleşim Yeri ve Kurganlarının Uydu Görüntüsü

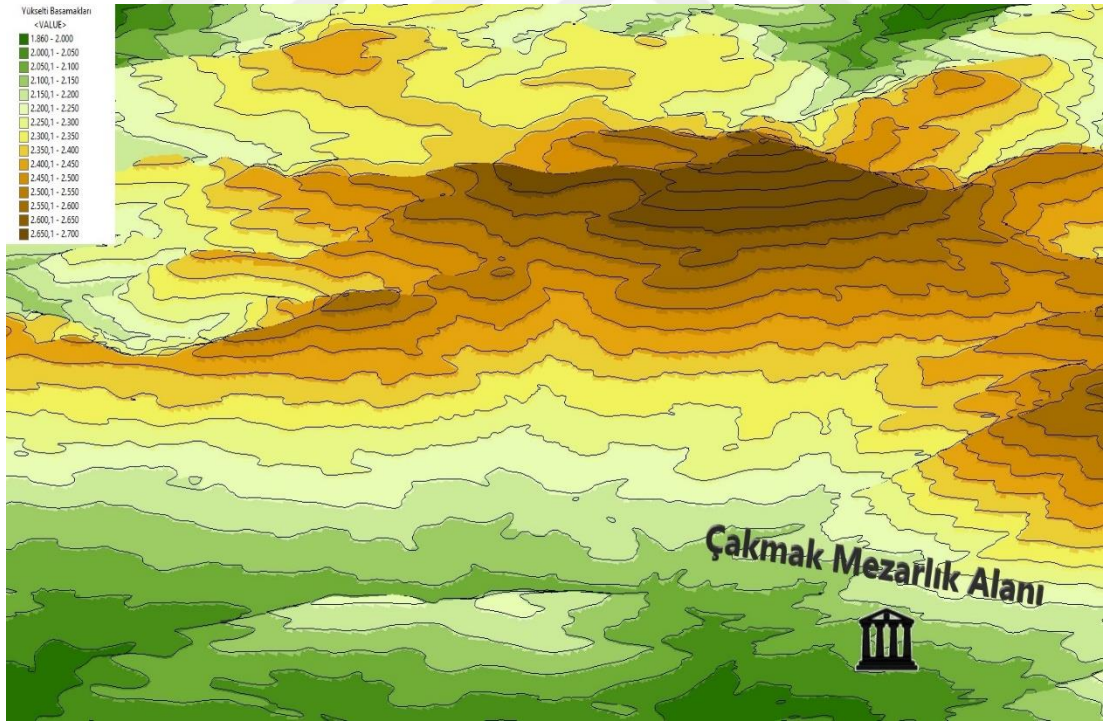
Harita 10: Balcalı Yerleşim Yeri ve Kurganları 3D Haritası

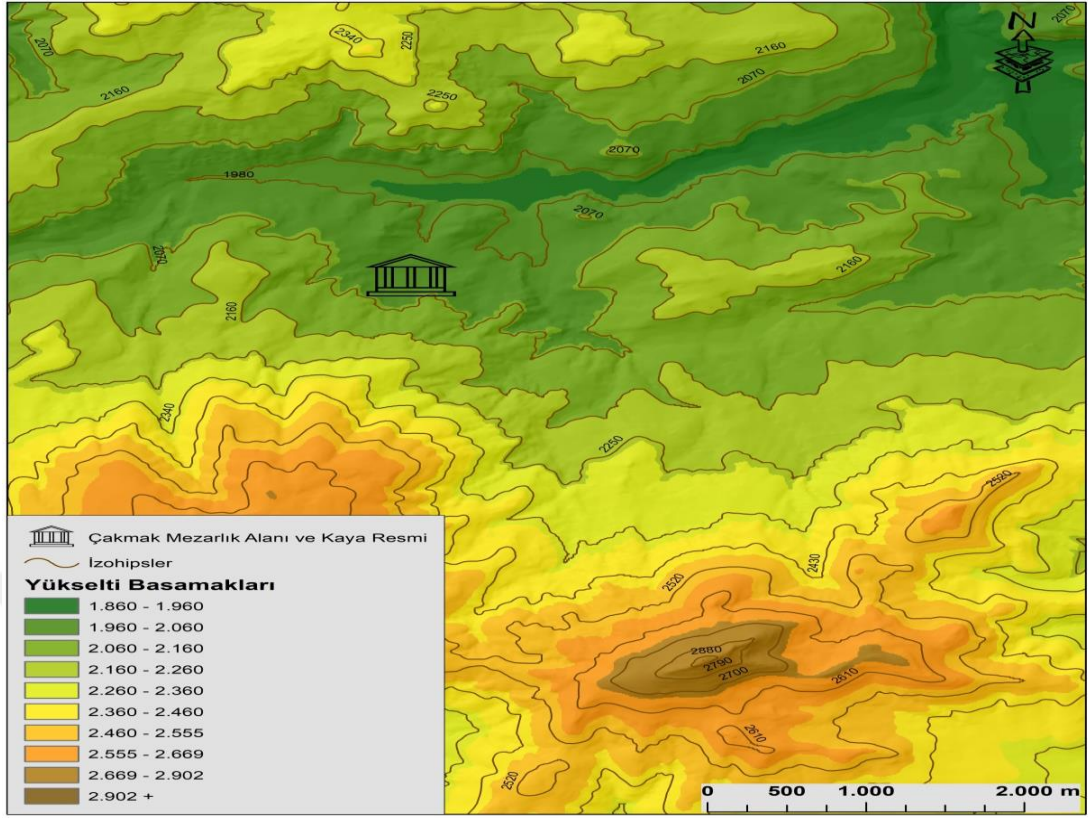
Harita 11: Balcalı Yerleşim Yeri ve Kurganları Topografya Haritası

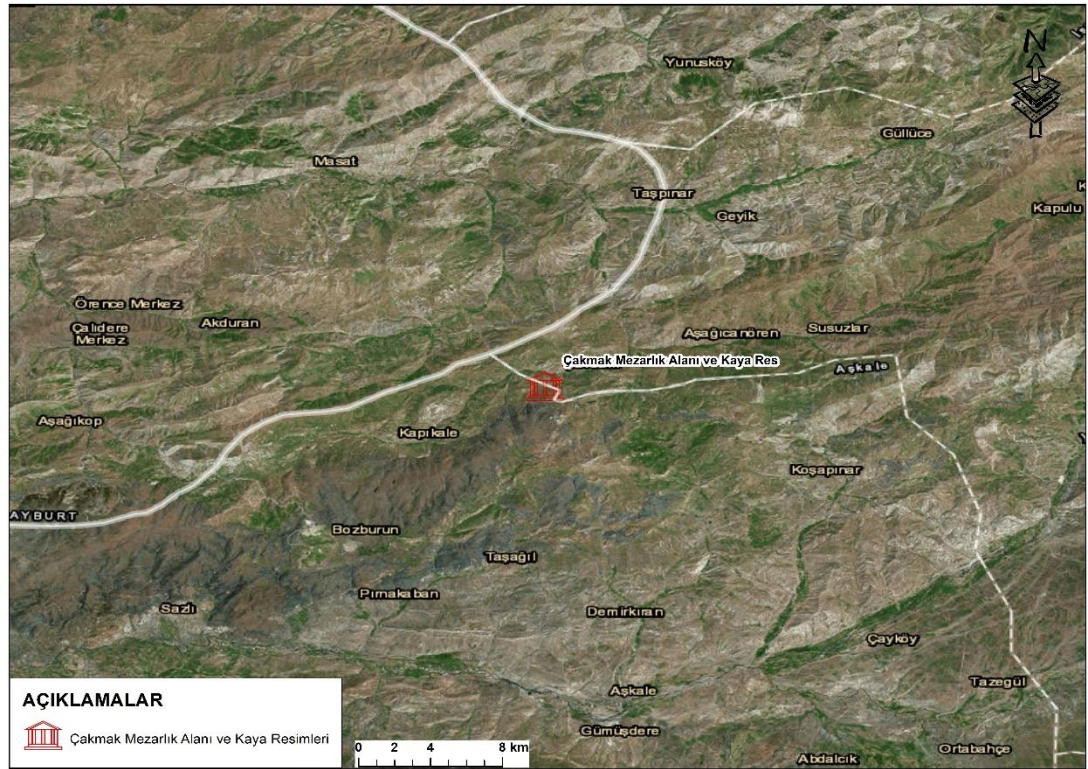
Harita 12: Borluk Kurganları 3D Haritası

Harita 13: Çakmak Mezarlık Alanı 3D Haritası

Harita 14: Çakmak Mezarlık Alanı Topografya Haritası

Harita 15: Çakmak Mezarlık Alanı Uydu Görüntüsü

Fotoğraflar

Fotoğraf 1: Azat Köyü I. Kurganı

Fotoğraf 2: Azat Köyü II. Kurganı

Fotoğraf 3: Azat Köyü III. Kurganı

Fotoğraf 4: Azat Köyü IV. Kurganı

Fotoğraf 5: Bacalı I. Kurganı

Fotoğraf 6: Bacalı II. Kurganı

Fotoğraf 7: Bacalı III. Kurganı

Fotoğraf 8: Bacalı IV. Kurganı

Fotoğraf 9: Bacalı V. Kurganı

Fotoğraf 10: Bacalı VI. Kurganı

Fotoğraf 11: Bacalı VII. Kurganı

Fotoğraf 12: Bacalı VIII. Kurganı

Fotoğraf 13: Bacalı IX. Kurganı

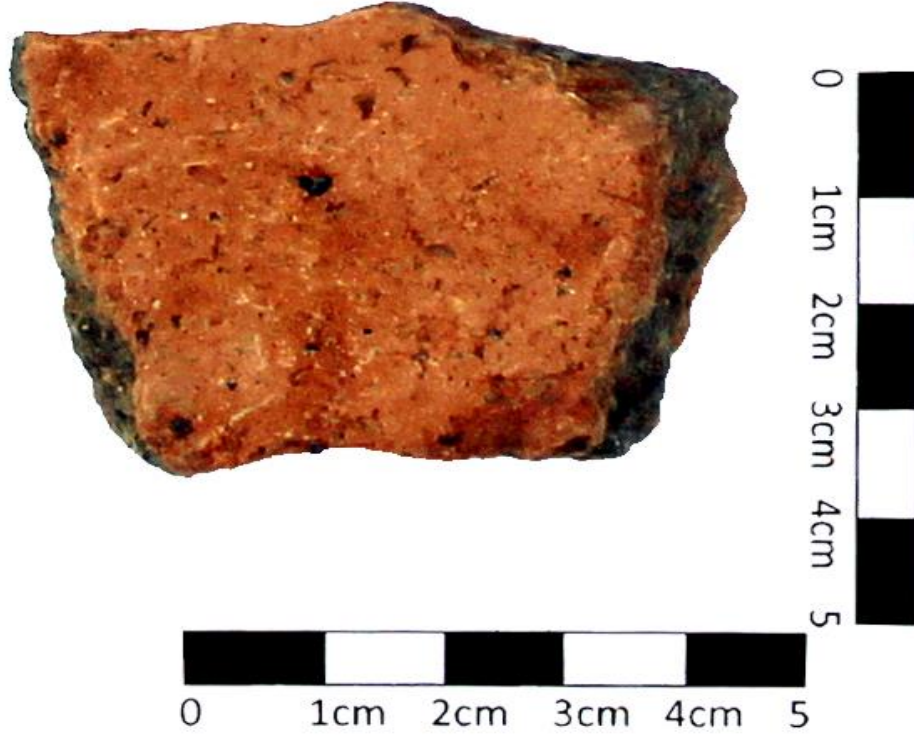
Fotoğraf 14: Bacalı X. Kurganı

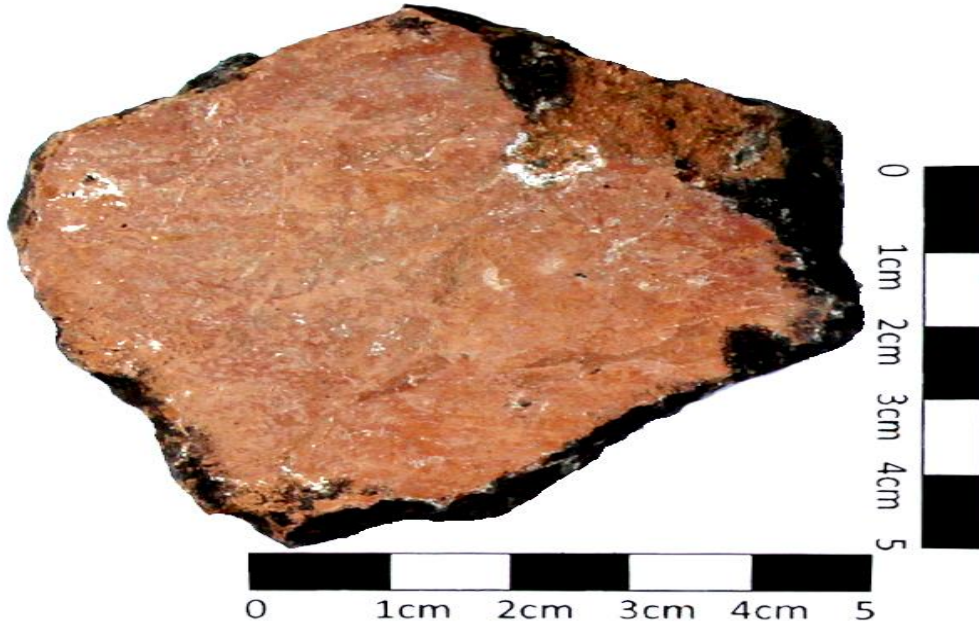
Fotoğraf 15: Bacalı XI. Kurganı

Fotoğraf 16: Borluk Vadisi Kurganı Uydu Görüntüsü

Fotoğraf 17: Borluk Vadisi Keramik Örneği

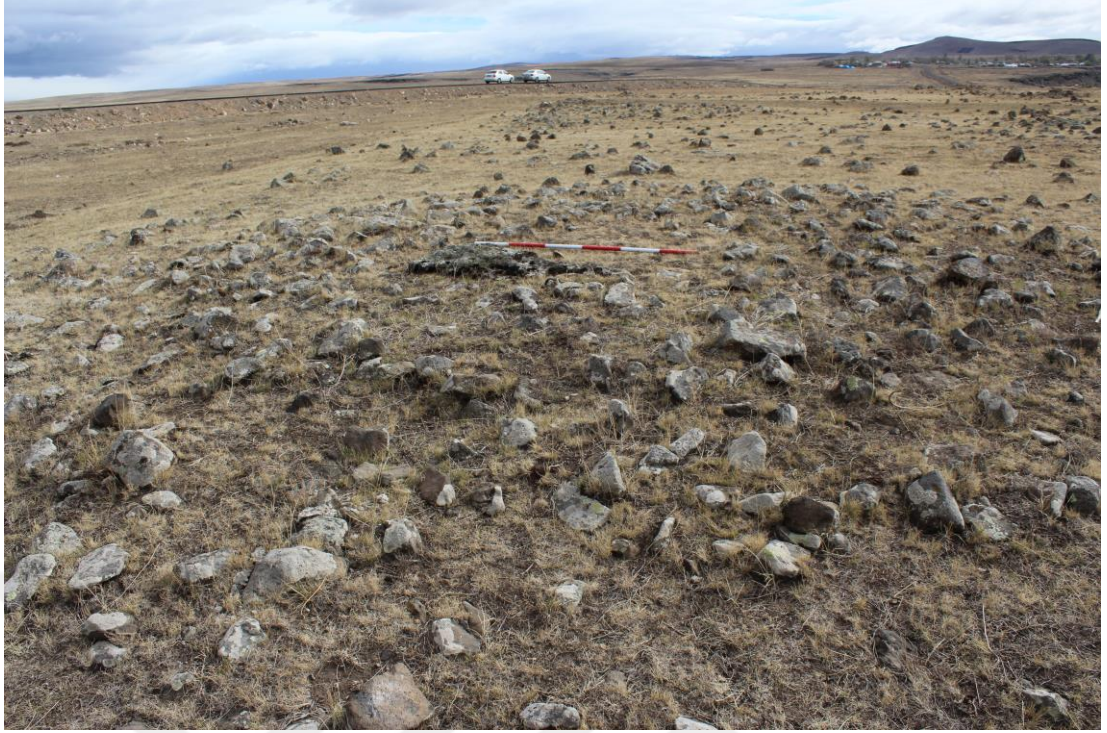
Fotoğraf 18: Borluk Vadisi Keramik Örneği

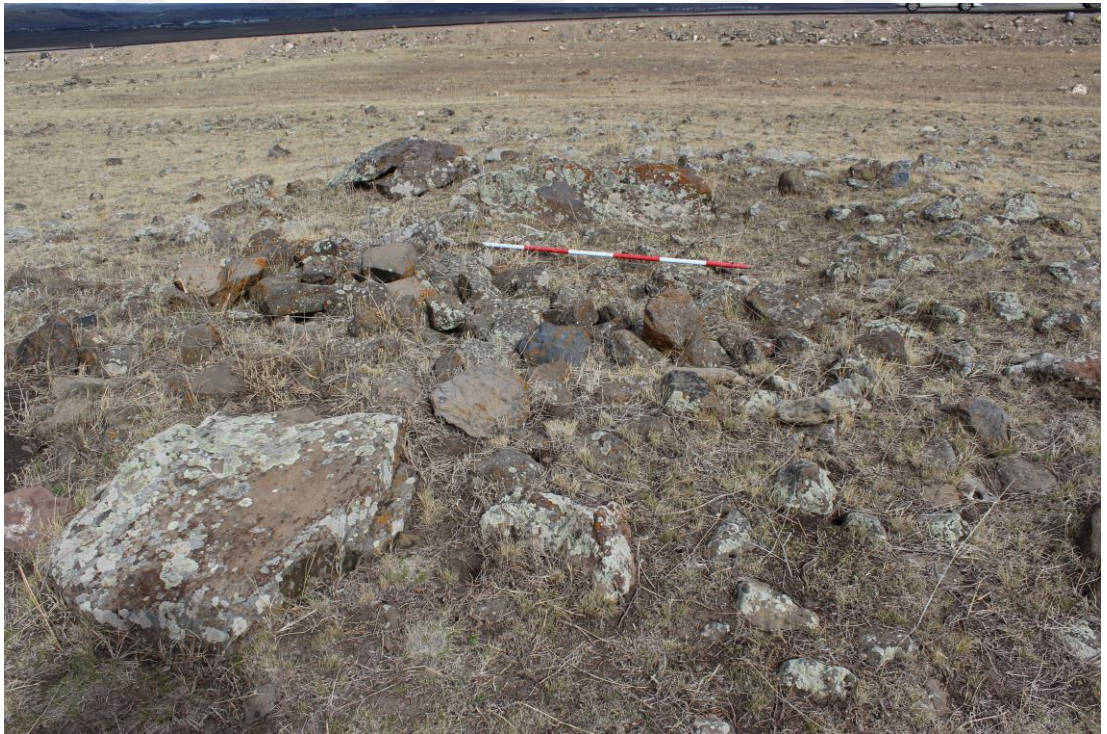
Fotoğraf 19: Borluk Vadisine Ait Keramikler

Fotoğraf 20: Borluk Vadisi I.Kurganı

Fotoğraf 21: Borluk Vadisi II. Kurganı

Fotoğraf 22: Borluk Vadisi III. Kurganı

Fotoğraf 23: akmak Mezarlık Alanı I. Kurgan

Fotoğraf 24: akmak Mezarlık Alanı II. Kurgan

Fotoğraf 25: Çakmak Mezarlık Alanı III. Kurgan

Fotoğraf 26: Çakmak Mezarlık Alanı IV. Kurgan

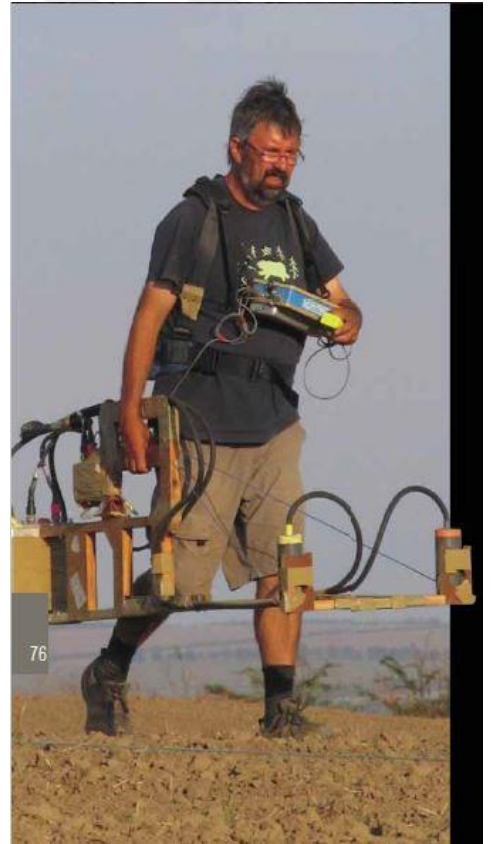
Fotoğraf 27: Cinnik Kurganı

Fotoğraf 28: Cinnik Kurganı

Fotoğraf 29: Cinnik Kurganı

Fotoğraf 30: H.Parzinger, A.Gass ve J.Fassbinder'in Manyetik Performans Gösterir Cihazı İle Kurgan Çalışmalarını Gösteren Fotoğraflar.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Ali Kürşad SALIN
Doğum Yeri	ERZURUM
Doğum Tarihi	13,01,1983

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Atatürk Üniversitesi
Fakülte	Fen Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Fizik

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	KPDS (.....) ÜDS (....) TOEFL (X) EILTS (....)
...	TOEFL

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Koç Holding Aygaz A.Ş.
Görevi/Pozisyonu	Satış Yöneticisi
Tecrübe Süresi	10 Yıl

İLETİŞİM

Adres	50. Yıl Cd. Kaynak Apt. Kat 5 No:15 25200 Yakutiye/ERZURUM
E-mail	kursadsalin@gmail.com